

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Rəhimov Ağami Ağakərim oğlu

(magistrantin a.s.a)

“Qeyri-neft sənayesinin ixrac potensialının artırılması perspektivləri”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı 060405 Sənayenin təşkili və idarə edilməsi

İxtisaslaşma Müəssisənin iqtisadiyyatı

Elmi rəhbər:

dos, i.ü.f.d, A.Q. Novruzova

Magistr proqramının rəhbəri:

dos, i.ü.f.d, A.S. Mehtiyev

Kafedra müdiri:

dos, i.ü.f.d, Ə.V. Hacıyev

BAKİ - 2018

Mündəricat

Giriş	3
I FƏSİL. QEYRİ-NEFT SƏNAYESİNİN İXRAC POTENSİALININ ARTIRILMASINA NƏZƏRİ-METODOLOJİ YANAŞMA.....	6
1.1. Qeyri-neft sənayesinin ixrac potensialının formalaşmasının nəzəri əsasları	6
1.2. İxrac potensialının artırılmasına müasir yanaşmalar	18
1.3. Qeyri-neft sənayesinin inkişafının institusional məsələləri	23
II FƏSİL. AZƏRBAYCANDA QEYRİ-NEFT SƏNAYESİNİN İXRAC POTENSİALININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	32
2.1 Ölkə iqtisadiyyatının müasir inkişaf mərhələsində qeyri-neft sənayesində ixrac potensialının artırılması xüsusiyyətləri	32
2.2 Azərbaycanda qeyri-neft sənayesinin mövcud vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilərin təhlili və onların qiymətləndirilməsi	35
2.3 Müasir qloballaşdırma şəraitində qeyri-neft sənayesinin ixrac potensialı və rəqabətqabiliyyətliliyinin identifikasiyası	55
III FƏSİL. AZƏRBAYCANDA QEYRİ - NEFT SƏNAYESİNİN İXRAC POTENSİALININ ARTIRILMASI PROBLEMLƏRİ.....	61
3.1. Qeyri-neft sənayesinin ixrac potensialından səmərəli istifadənin dövlət tərəfindən stimullaşdırılması.	61
3.2 Qeyri-neft sənayesinin ixrac potensialının artırılması problemləri və həlli yolları...	69
3.3. Qeyri-neft sənayesinin ixrac potensialının artırılması mexanizmləri	76
Nəticə və təkliflər	85
İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı	89
PEZİOME	93
SUMMARY.....	94

Giriş

Problemin qoyuluşu. Azərbaycan müstəqilliyinin 27-ci ilində yaşayan, yeni qurulan dövlətdir. Digər dövlətlər kimi Azərbaycan da, öz müstəqilliyinin ilk illərində ciddi problemlərlə üzləşmişdir. Xüsusilə keçid dövrü ölkəmiz üçün iqtisadi problemlər ilə yadda qalmışdır. Bu səbəbdən ölkənin təbii ehtiyatları, xüsusilə də zəngin neft yataqları ilk növbədə ölkə iqtisadiyyatının bu vasitə ilə inkişaf etdirmək məqsədi daşıyırdı. Lakin neftin sənaye üsulu ilə çıxarılıb fayda əldə edilməsi üçün Azərbaycanda texnologiya çatışmazlığı mövcud idi və digər tərəfdən, beynəlxalq maliyyə qurumları və xarici banklardan, mürəkkəb geosiyasi vəziyyətlə bağlı böyük həcmli kredit almaq çətin olduğundan həmin beynəlxalq qurumlar ilə neft müqavilələri bağlamaq əlverişli hesab edilirdi. Belə bir mühitdə 20 sentyabr 1994-cü ildə neft və təbii qaz sektorunda beynəlxalq arenada "Əsrin müqaviləsi" adlanan xarici şirkətlərlə mühüm saziş imzalandı. Beləliklə, neft strategiyasının həyata keçirilməsi ilə bağlı tarixi araşdırmalar ölkə iqtisadiyyatının inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Bu sazişlər neft sektorunun və ona xidmət edən sahələrin inkişafına gətirib çıxardı ki, bu da ölkəyə böyük həcmli neft gəlirlərinin daxil olmasına gətirib çıxardı, dünya neft satış qiymətlərinin artması isə ÜDM, büdcə gəlirləri, xarici ticarət həcmnin artmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir etdi.

Araşdırmalar göstərir ki, neft ehtiyatlarının səmərəsiz istifadəsi iqtisadi inkişafa səbəb olmur, həyat keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir və ölkənin uzunmüddətli inkişaf perspektivlərini azaldır. Hazırda həm yerli, həm də xarici iqtisadçılar Azərbaycan iqtisadiyyatının neftdən asılı hala düşdüyünü və ölkənin "Holland Sindromu" na məruz qalmasının qarşısını almaq üçün lazımi tədbirlərin görülməsinə diqqət yetirdiyini vurğulayırlar. Dünya maliyyə böhranı və 2014-cü ildən bəri böyüyən iqtisadi durğunluq Azərbaycan iqtisadiyyatının da neftdən asılı olduğunu göstərdi. 2009-2014-cü illərdə ölkənin ixrac həcmi 2 dəfəyə yaxın və xarici ticarət həcmi 1,6 dəfə azalmışdır. Təbii ehtiyatlar tükənən olduğundan, gətirdikləri yüksək gəlirlər də daimi deyildir. Buna görə,

resursların istifadəsinin planlaşdırılması və onların gəlirləri vaxt baxımından düzgün şəkildə planlaşdırmaq ölkənin gələcək sosial və iqtisadi inkişafını müəyyən edir.

Ölkədə iqtisadi artım sürətinin yavaşması və ixrac həcmnin artırılması üçün resursların məhdud olması Azərbaycanın qeyri-neft sənaye sahələrində ixrac potensialından səmərəli istifadə olunmadığını göstərir və bu sahələr üçün inkişaf strategiyalarının hazırlanmasını tələb edir. Qeyri-neft sənayesində ixrac həcmnin artırılması üçün milli iqtisadiyyatın diversifikasiyası və modernləşdirilməsi prosesi sürətləndirilməlidir. Həmçinin qeyri-neft sənayesində qarşıya qoyulacaq məqsədlər ölkənin təbii ehtiyatlarını və iqtisadi amilləri nəzərə alınmaqla dərinlən düşünəlməli və potensial sahələrin ixrac qabiliyyəti qiymətləndirilməlidir. Bütün bu amillər, fərqli xüsusiyyətlər, mövcud problemlər "qeyri-neft sektorunda ixrac potensialının inkişaf etdirilməsi üsulları və vəzifələri" mövzusunda tezisə aktual olduğunu göstərir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı kimi Azərbaycanda ixrac potensialı qeyri-neft sənaye sahələri seçilmişdir. Ölkəmizin qeyri-neft sənayesində ixrac potensialı, onun artırılması yolları, qeyri-neft sənayesinin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi mexanizmləri isə tədqiqatın predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi Azərbaycan iqtisadiyyatında qeyri-neft sənayesinin yeri və rolunu öyrənmək, ixrac imkanlarının, sahələrin inkişafının potensialını nəzəri və praktiki cəhətdən araşdırmaq, neft gəlirlərinin digər sahələrə təsirini araşdırmaq və ixrac potensialını artırmaq üçün metod və hədəfləri müəyyən edib nəticədə təkliflər verməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası və ona istinad edilən mənbələr, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları, Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin məlumatları, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları və qeyri-neft sənayesində ixrac potensialının artırılmasına yanaşan, araşdırmalarında sahənin problemlərinə toxunan: prof T.Əliyev, prof T.Quliyev, Ə.Muradov, Ə.Hacıyev,

B.Əhmədov, A.Novruzova, A.Mehtiyev, A.Şəkərəliyev, M.Mahmudov, Q.İmanov, Y.Hesenli, V.Vəliyev, Ə.Əlirzayev, Z.Abdullayev, G.Yüzbaşova, E.Hacızadə, A.Muradov, Q.İbadoğlu kimi iqtisadçı alimlərin elmi əsərləri təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi – Dissertasiya işində tədqiqatın məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq və araşdırmanın səmərəliliyini nəzərə alaraq aşağıdakı istiqamətlərdə elmi yeniliyə nail olunmuşdur.

- milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə mane olan problemlər müəyyən edilmiş və onların səbəbləri araşdırılmışdır;

- qeyri-neft sənayesinin mövcud vəziyyətinin təhlili nəticəsində, bu sektorun potensialının artırılması istiqaməti araşdırılmış və potensial istiqamətlər müəyyən edilmişdir;

- xarici ticarət hesabına ölkənin ixrac potensialının artırılması yolları, ixrac problemləri müəyyən edilmişdir;

- qeyri-neft sənayesində ixrac potensialının iqtisadi mexanizmlər vasitəsilə təkmilləşdirilməsi istiqamətləri müəyyən edilmişdir;

- qeyri-neft sektorunda ixrac potensialını artırmağa istiqamətlənmiş strateji yol xəritələri araşdırılmış və dövlətin tənzimlənmə mexanizmlərinin ixrac potensialına müsbət təsiri üçün təkliflər hazırlanmışdır.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələri və təklif olunan təkliflər eyni zamanda makroiqtisadi göstəricilərin proqnozlaşdırılmasında, Azərbaycanın qeyri-neft sektorunda tətbiq olunan siyasətin hazırkı və strateji aspektlərinin yaradılması və təkmilləşdirilməsində elmi olaraq istifadə edilə bilər.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi 3 hissə və ümumilikdə 9 sualdan ibarətdir. Dissertasiya işində 13 cədvəl məlumatlarından və 5 sxem məlumatlarından istifadə edilmişdir.

I FƏSİL. QEYRİ-NEFT SƏNAYESİNİN İXRAC POTENSİALININ ARTIRILMASINA NƏZƏRİ-METODOLOJİ YANAŞMA

1.1. Qeyri-neft sənayesinin ixrac potensialının formalaşmasının nəzəri əsasları

Qloballaşmanın sürətləndiyi müasir dövrdə ölkələrin ixrac potensialı iqtisadi inkişafın və xarici ticarətin hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edir. İnkişaf etmiş ölkələrdə ölkənin ixrac potensialı innovativ proseslərlə, informasiya-kommunikasiya sahəsindəki uğurlarla və istehlakçıların tələbatlarını şərtləndirən amillərlə birbaşa əlaqəlidir. Hazırda inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ixracın iqtisadi artım üçün önəminin araşdırılması istiqamətində tədqiqatlar aparılır. İqtisadçılar arasında ixracın iqtisadi artıma yaxud əksinə iqtisadi artımın ixraca təkan verməsi və ya ixracın artırılmasının ölkə iqtisadiyyatına, inkişafa təsir etməsi ətrafında fikir müxtəlifliyi və bir-birindən fərqli nəzəriyyələr ona gətirib çıxarıb ki, bu günə qədər hələ hər hansı bir fikir vahid təsdiq olunmuş kimi qəbul edilməyib. Təbiidir ki, hər bir ölkənin iqtisadi quruluşu unikaldir və hər bir ölkə iqtisadiyyatını yaxşılaşdırmağa can atır.

Qeyri-neft sənayesinin ixrac potensialının artırılması istiqamətində tədqiqat işinin aparılmasında ilk meyar kimi bu istiqamətdə aparılmış tədqiqatlara, təhlillərə, müxtəlif fikir və mülahizələrə, beynəlxalq təşkilatların və ekspertlərin fikirlərinə nəzər salmaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadi ədəbiyyatlarda ixrac potensialının formalaşması istiqamətində nəzəri mülahizələr iqtisadi fikir məktəblərinə istinad edir. Belə ki, bütün iqtisadi fikir məktəbləri iqtisadi inkişafda ölkənin istehsal, ixrac, xarici ticarət faktoruna nəzər salmışlar. Merkantilistlər, fiziokratlar, klassik və neoklassik iqtisadi məktəb nümayəndələri bu barədə öz mülahizələrini təqdim etmişlər. Merkantilizm təmsilçiləri T.Man, A.Monkretyen, A.Serr, U.Stafford hesab edirdilər ki, ölkənin istehsalı və ixrac əlaqələri geniş olmalıdır çünki, bu sərvət toplamağın yeganə yoludur və iqtisadi artımın yeganə yolu ixracı artırmaq idxal üçün himayəçilik siyasəti üzrə tədbirlər görməkdir. Merkantilizm məktəbinin təmsilçiləri digər ölkələrdən gətirilən məhsullar üçün gömrük

rüsumunun yüksək həddə qoyulmasını təklif edərək əsaslandırırdılar ki, yerli sahibkarlar eynicinsli məhsulları ölkə daxilində istehsal etməli və onu ixrac etmək üçün rəqabət aparmalıdılar. Nəticə olaraq bu ideyanın tamamı ölkədə sənaye müəssisəsi sahiblərinin, ticarətçilərin, kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan əhəlinin inkişaf etməsinə təkan vermiş olacaqdı.

İngilis siyasi iqtisad məktəbinin nümayəndələri A.Smit, D.Rikardo və C.S.Mill ixracda milli məhsul istehsalının müsbət effektini müəyyən etdilər. A.Smitin “mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsi” və daha sonra D.Rikardonun təkmilləşdirərək ortaya çıxardığı “müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsi” - də iddia edirlirdi ki, ölkənin idxal-ixrac əməliyyatları milli rifahı yüksəldir. David Rikardonun fikrincə azad ticarət nisbi üstünlük prinsipləri əsasında daha çox faydalı olur. D.Rikardo bu ideyanı Avropanın aparıcı ixracatçı ölkələrinin ticarət əlaqələrini təhlil edərək əsaslandırmışdır. Parlamentin üzvi olmasına baxmayaraq ticarət maneələrinin aradan qaldırılmasını da hökumətə təzyiq göstərərək tələb edən D.Rikardo idi ki, məhz həmin uzunmüddətli səylərdən sonra İngiltərə hökuməti azad ticarət siyasətinin qəbul edilməsi haqqında qərar qəbul etdi. 1840-cı illərə təsadüf edən bu hadisədə İngiltərə bu qərarı qəbul edən ilk sənaye dövləti kimi tarixə düşdü. Göründüyü kimi D.Rikardo özünün və sələfi A.Smitin ideyalarının həyata keçirilməsinə nail olmuşdur. Sonrakı illərdə İngiltərə və azad ticarəti qəbul etmiş digər ölkələrdə müşahidə edilmiş iqtisadi inkişaf nəzəriyyəçi iqtisadçıların tərəfindən azad ticarətin müsbət nəticəsi kimi qiymətləndirilib.

C.S.Mill isə iddia edirdi ki, məhsullar ixrac olunaraq milli sərvəti artırmaqla yanaşı həm də ölkənin istehsal etdiyi məhsullar xarici ölkələrdə daha böyük tələbat yaratmış olur və yerli əhəlinin idxal məhsullarına tələbatı azalır. Klassik məktəbin nümayəndələri isə merkantilistlərdən fərqli olaraq xarici ticarətin, idxal-ixrac əməliyyatlarının tam liberallaşdırılmasının tərəfdarı idilər.

Xarici ticarətdə amil nəzəriyyəsinin baniləri hesab olunan Neoklassik məktəbin təmsilçiləri E.Xekşer və B.Olin-nin görüşlərində deyilir ki, ölkələrin hər hansısa məhsul

istehsalı üzrə ixtisaslaşması onların daxilində mövcud olan təbii sərvətlərin kəmiyyət və keyfiyyətindən asılıdır. Məhz ölkədə istehsal amillərinin zənginliyi ölkəni hət hansısa məhsulun istehsalı üzrə ixtisaslaşdırı bilər. Belə olduğu təqdirdə də ölkə həmin əmtəələr üzrə müqayisəli üstünlük əldə etmiş olacaqdır. R.Conson göstərdi ki, ixrac nəticəsində hər bir ölkədə ixraca yönəlik sahələrə spesifik istehsal amilləri inkişaf edəcək, idxalı əvəzləyən sahələrə spesifik istehsal amilləri isə ixtisar olunacaq. Nəticədə onların sahiblərinin də gəlirləri dəyişəcək – ixraca yönəlik sahələrin sahiblərində gəlir artacaq, idxalı əvəzləyən sahələrin sahiblərində isə gəlir azalacaq. Bu, milli iqtisadiyyatda iqtisadi artımı həm sürətləndirə həm də yavaşlada bilər.

Beynəlxalq ticarət və ixracın ölkə iqtisadiyatında önəmi ilə bağlı nəzəriyyələrdən biz «Hekşer-Olin-Samuelson modeli» ni də qeyd edə bilərik. Neoklassik istiqamətin davamçısı olan Amerika iqtisadçı alimi Pol Samuelson 1970-ci ildə istehsal amillərinin qiymətləri üzərində bərabərləşmələr vasitəsilə müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsini bir daha incələmiş və buna görə də modelə öz adını həkk etdirmişdir. P.Samuelson bu araşdırması ilə Nobel mükafatına da layiq görülmüşdür. Neoklassik prinsiplərə ingilis iqtisadçısı Con Mill də öz iqtisadi araşdırmalarında toxunur və o, dövlətə iqtisadi siyasəti mexanizmlər vasitəsilə həyata keçirilməsini və inkişaf üçün bu proseslərin xüsusi rolunu qeyd edir. Con Mill-ə görə hər bir ölkənin iqtisadi siyasəti müəyyən iqtisadi məqsədə xidmət edir.

Beləliklə, iqtisadi nəzəriyyədə üstünlük təşkil edən klassik və neoklassik konsepsiyalar dövlətin xarici ticarətə minimal müdaxiləsini və milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfatı ilə münasibətlərinin maksimal liberallaşdırılmasını nəzərdə tutur. Lakin nəzərə almalıyıq ki, ixrac potensialının araşdırılmasında dövlətin sənaye siyasətinin və ixrac mexanizmlərinin rolu danılmazdır. Hazırkı şəraitdə müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsi dünyada olan siyasi-iqtisadi vəziyyət ilə əlaqədar uyğun model deyildir.

Müasir dövr xarici ticarətin inkişafına yönəldilən və onunla bağlı olan nəzəriyyələrdən digər biri ABŞ iqtisadçısı Maykl Porterin rəqabət apara bilmək üçün

iddia etdiyi «Porterin dörd amili» nəzəriyyəsidir. Nəzəriyyədə M.Porter xarici ticarətdə ölkələrin rəqabət qabiliyyətini şərtləndirən dörd amili nəzərdən keçirir ki, bunları aşağıdakı kimi göstərə bilərik.

- Amillər və onların şərtləri;
- Bazar tələbləri, bazarın şərtləri;
- Eynicinsli məhsullar və sahələrin oxşarlığı;
- Firmaların bazara istiqamətlənən strategiyaları və rəqabət səviyyəsi.

Alimin nəzəriyyəsində göstərilən bütün amilləri Azərbaycanda qeyri-neft sənayesində məhsul istehsalı və ixracı əlaqələndirsək aşağıda göstərilən nəticələri alırıq:

1. Respublikada qeyri-neft sənayesi sahələrində çalışacaq əmək ehtiyatları mövcuddur ki, bu amil sahələrin inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır;
2. Qeyri-neft sənaye məhsullarına həm ölkə daxilində, həm də dünya bazarında tələbat artmaqdadır;
3. Respublikada qeyri-neft sənayesi müəssisələrinin infrastrukturu müasir tələblərə cavab verir və orada innovativ texnologiyalardan istifadə, xarici iqtisadi əlaqə məsələləri, xarici bazarlarda rəqabət apara bilmək qabiliyyəti get-gedə artmaqdadır.

Göründüyü kimi, dövlətlər milli iqtisadiyyatda ixrac potensialının artırılmasını strateji yanaşma tələb edən amillər vasitəsi ilə təhlil etməyə çalışırlar. Türkiyəli tədqiqatçı və iqtisadçı alim Çizem Türkgencinin fikrincə ixracda rəqabətliliyin və mövcud potensialdan səmərəli istifadənin təmin edilməsi iqtisadi artımın reallaşdırılması və dünya maliyyə böhranın təsirlərindən yan keçmək, onun təsirinin azaldıla bilməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Onun fikrincə də ölkədə ixrac qabiliyyətli qeyri-neft sənayesinin qurulması üçün inkişafda güclü stimullar yaradan mexanizmlər vasitəsilə həyata keçirilə bilər.

C. Stiqlitz qeyri-neft sənayesinin inkişafını araşdırarkən, bu istiqamətdə xammal ixrac edən ölkələrin yeni iqtisadi siyasət mexanizmlərinə keçidini, onların neft ixracını davam etdirməklə qeyri-neft sənayesinin inkişafı məsələlərinə münasibət bildirmişdir.

Stiqliz qeyd edir ki, " Neft ehtiyatları bir çox ölkələr üçün qısamüddətli xoşbəxtlik gətirə bilər, lakin ehtiyatların düzgün istifadəsi və gəlirlərin düzgün bölgüsü uzunmüddətli dövrdə qeyri-sabitlik vəd etmir". Təbii ehtiyatlardan düzgün şəkildə istifadə olunmadığı təqdirdə, ixracın şaxələndirilməməsi şəraitində ölkə "holland sindromu" ilə üzləşə bilər. Təbii ehtiyatların ölkə iqtisadiyyatında yaratdığı qeyri-sabitliyi qısa şəkildə mülahizələndirsək deyə bilərik ki, təbii sərvət ixracından asılı olan ölkədə valyutanın mübadilə kursu da öz qeyri-sabitliyi ilə seçilir. Bir sahəyə söykənən iqtisadiyyat və həmin sahədən daxil olan böyük pullar ölkənin valyutasını süni şəkildə digər ölkələrin valyutaları qarşısında möhkəmlədir və ölkədə istehsal olunan digər sahə məhsulları xarici bazarda yüksək qiymətə olduğundan tələbi aşağı salır, idxal olunan məhsullara tələbi artırır. Nəticədə yerli istehsal idxaldan asılı hala düşdüyündən ölkədə ixrac potensialı sahələrin rəqabət qabiliyyəti azalır.

Beləliklə, xronoloji ardıcılıqla dünyanın iqtisadi fikir tarixinə nəzər yetirdikdən sonra, özünü bu və ya digər dövrlərdə təsdiqləyən iqtisadi nəzəriyyələri təhlil etdikdə, beynəlxalq ticarətin dünya iqtisadiyyatına və xarici ticarətin bu və ya digər ölkənin iqtisadiyyatına müsbət təsiri artıq danılmaz və heç kəs tərəfindən mübahisə edilməyən bir fakt olaraq ortaya çıxır. Təbiidir ki, xarici ticarətdə iştirakda ticarətin və onun hissələrinin strukturu yenə də ən önəmli məsələ olaraq ortaya çıxır. Məsələn biz hansı məhsulları istehsal etməli, hansı məhsulları ixrac etməli, hansıları idxal etməliyik kimi məsələlərin nəzəri cavabı yuxarıdakı nəzəri konsepsiyalarda verilsə də, praktiki cavabların tapılması, problemin təhlili önəmlidir. Başqa sözlə, nəzəriyyə bütün ölkələr üçün ümumiləşdirilmiş, fəlsəfi cavabları təmin edərsə, praktiki cavablar isə bir çox hallarda hər bir ölkə, region üçün xüsusi, fərqli və unikal olur.

Ölkə iqtisadiyyatının strukturunda sənaye anlayış olaraq geniş mənə yükünə malikdir. Azərbaycanda istehsalın ən perspektivli sahəsi olan sənaye, istehsal istehlakı və şəxsi istehlak üçün məhsullar istehsal edən sahə və yarım sahələrdən ibarətdir. Respublikada sənaye sahə və yarım sahələrinin inkişaf yönümü sosial iqtisadi inkişafa

birbaşa təsiri ilə yanaşı istehsalın və məhsuldar qüvvələrin ölkə daxilində optimal yerləşdirilməsi üçün də mühüm strateji əhəmiyyət kəsb edir. Sənayenin strukturu mürəkkəb təsnifata malikdir. Belə ki, BMT-nin Beynəlxalq Standart Sənaye Klassifikatoruna və Avropa İttifaqının İqtisadi Aktivlik Klassifikatoruna uyğun olaraq sənayeyə 4 sahə daxildir, bunlar:

- 1) Mədənçıxarma və neft məhsullarının emalı sənayesi,
- 2) Qeyri-neft sənayesi,
- 3) Elektrik enerjisi, qaz, su sənayesi
- 4) Tikinti sənayesi sahələridir.

Bu 4 sənaye sahəsi daxilində 31 alt-sənaye istiqamətləri vardır. Alt-sənaye istiqamətlərinin şaxələnməsinə görə ən geniş sənaye sahəsi qeyri-neft sənayesidir.

Azərbaycanda sənaye sahələrinin təsnifatı

Cədvəl 1.1

Mədənçıxarma və neft məhsullarının emalı sənayesi	
1.	Kömür hasilatı; torfun hasilatı
2.	Neft və təbii qazın hasilatı; Neft və təbii qazın hasilatı ilə bağlı xidmətlər (geodeziya istisna olmaqla)
3.	Uran və tor filizlərin hasilatı
4.	Metal filizlərin hasilatı
Qeyri-neft sənayesi	
5.	Yeyinti məhsulları və içkilərin istehsalı
6.	Tütün məmulatların istehsalı
7.	Tekstil istehsalı
8.	Paltar istehsalı; xəz rəngləməsi
9.	Dəri istehsalı; baqaj, çanta, yəhər və ayaqqabı istehsalı
10.	Taxta və taxta məhsullarının istehsalı (mebel istisna olmaqla); toxuma və saman məhsullarının istehsalı
11.	Kağız və kağız məhsullarının istehsalı
12.	Poliqrafiya məhsullarının istehsalı
13.	Koks, son neft məhsullarının və nüvə yanacağı məhsullarının istehsalı
14.	Kimya sənayesi məhsullarının istehsalı
15.	Rezin və plastik kütlə məhsullarının istehsalı
16.	Digər qeyri-metal mineral məhsullarının istehsalı
17.	Əsas metalların istehsalı
18.	Hazır metal məhsullarının istehsalı (maşınqayırma və avadanlıq istisna olmaqla)
19.	Maşınqayırma və avadanlıq istehsalı

20.	Ofis, mühasibat və kompüter avadanlığının istehsalı
21.	Elektrik avadanlıq və maşınların istehsalı
22.	Radio, televiziya və rabitə avadanlığının istehsalı
23.	Tibbi, dəqiq və optik alətlərin, saatların istehsalı
24.	Mühərrikli maşınların, treyler və yarım-treylerlərin istehsalı
25.	Digər nəqliyyat vasitələrinin istehsalı
26.	Mebel istehsalı; digər məhsulların istehsalı (oyuncaq, musiqi alətləri və s.)
27.	Tullantıların təkrar emalı
Elektrik enerjisi, qaz və su təchizatı	
28.	Elektrik enerjisi, qaz, soyuq və isti su təchizatı
29.	Suyun yığılması, təmizlənməsi və paylanması
Tikinti	
30.	Tikinti materiallarının istehsalı

Cədvəl dissertant tərəfindən hazırlanmışdır.

Sahələrin fərqləndirici əlamətləri isə aşağıdakılardır:

- istehsal olunan məhsulun iqtisadi təyinatı;
- istifadə olunan xammalın xarakteri;
- istehsalın texniki bazası;
- texnoloji proseslər və onun xüsusiyyətləri;

Azərbaycan Respublikasında XX əsrin sonlarında sənayeləşmənin yeni dövrü başlanmışdır və bu tədqirəlayiq addım ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Bu zaman sənayenin hər bir sahəsinə, xüsusilə də neft və neft-kimya sənayesində irihəcmli sərmayələr yatırılmış, sənayedə ixtisaslı kadr potensialının gücləndirilməsi məqsədilə Sovet İttifaqının qabaqcıl ali təhsil ocaqlarına tələbələrin göndərilməsi geniş vüsət almışdır. Sovet İttifaqı süqut etdikdən sonra ölkə sənayesi ağır iqtisadi böhranla qarşılaşmışdır. İttifaq zamanı digər sovet respublikaları ilə planlı iqtisadiyyat çərçivəsində sıx əlaqədə çalışmış dövlət sənaye müəssisələri yeni bazar iqtisadiyyatı şəraitində qeyri səmərəli olmuşdur.

Respublikamızda qeyri-neft sənayesi sahələrində yüksək ixrac potensiallı sahələrindən biri yüngül sənayedir. Hazırda ölkədə yüngül sənaye müəssisələri qeyri-neft ixracında mühüm əhəmiyyətə malikdir və əsasən sahənin ixrac potensiallı məhsulları pambıq, yun, barama, və gön dəri məhsullarının istehsalına əsaslanır. Yüngül

sənayeni əhatə edən sahələrə toxuculuq, ayaqqabı istehsalı, ip və ipdən hazırlanan məhsulların istehsalı, yun parça, müxtəlif boya məhsulları, gön-dəri və s sahələri aid edə bilərik. Adları çəkilən məhsullardan geyimdən əlavə digər qeyri-neft sənayesi sahələrində də istifadə olunur.

Yüngül sənaye aşağı əmək tutumlu sahə olduğundan az miqdarda da xammal tələb edir. Malların dəyəri digər sahələrə nisbətən aşağı və daşınması asandır. Məhsulların istehsalında fiziki həcmi yüksəkdir. Yüngül sənaye nisbətən az miqdarda ekoloji çirklənməyə səbəb olur, lakin ağır sənaye ilə müqayisədə, yüngül sənaye sahələri əhəmiyyətli çirklənməyə və ya çirklənmə riskinə də səbəb ola bilər. Yüngül sənaye bitki xammalı (pambıq, kətan), heyvan xammalı (yun, ipək, kürk-dəri) və süni və sintetik liflərlə təmin etdiyi kimya sənayesi ilə sıx bağlıdır. Süni liflər ağacdən hazırlanan kimyəvi liflərdir (viskoz, asetat və s.); sintetik liflər neft, qaz və kömürdən hazırlanır. Yüngül sənaye sahələri bütün ölkələrdə inkişaf etmişdir. XIX əsrin ikinci yarısından bəri, zəngin xammal və ucuz işçi qüvvələri olan inkişaf etməkdə olan ölkələrin payı inkişaf etmiş ölkələr ilə (əsasən pambıq parça istehsalı ilə) müqayisədə bu sahədə artmışdır.

Ölkənin aparıcı emal sahələrindən digər biri yeyinti sənayesi olub özündə qida məhsullarının emalını, içki istehsalını və tütün və tütün məmulatlarının istehsalını birləşdirir. Yeyinti sənayesi müxtəlif texniki-texnoloji proseslərə və infraqurkura malik, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayan sosial iqtisadi kompleksdir. Yeyinti sənayesinin alt sahələri müxtəlif müəssisələri əhatə etməklə xammalın şəkərin, südün və tərəvəz, bostan məhsullarının ilkin emalından başlayaraq onun təkrar emalına qədər olan proseslər də daxil olmaqla (çörək bişirmə, şirniyyat, pivə istehsalı və s.) əhatə edir. Ölkənin ərzaq fondu və ərzaq təhlükəsizliyi yeyinti sənayesində istehsal olunan məhsullar hesabına formalaşdırılır. Yeyinti sənayesi güclü olan ölkələr strateji ərzaq ehtiyatının yaradılması, fəvqəladə vəziyyətlərdə yardımın edilməsi və s vəziyyətlərin idarə edilməsi cəhətdən nümunə rolunu oynayır.

Uzun illərdir ki, Azərbaycanda istehsal edilən qida məhsullarının fiziki həcm miqdarına və bu sahədə işləyən əhəlinin say miqdarına görə yeyinti sənayesi sənaye sahələri arasında ön yerlərdən birini tutur. Sahənin ölkəmiz üçün bir çox üstünlükləri vardır ki, bu üstünlüklərin aşkar edilib cəmiyyətin nəzərinə çatdırılması həm sahənin gələcəkdə daha da inkişaf etdirilməsi və sahəyə daxili və xarici investisiya axının sürətləndirilməsi üçün vacib amillərdəndir. Bu üstünlüklər aşağıdakılardan ibarətdir.

- ölkəmizdə bu sənaye sahəsinin uzun illər ənənələrinin qorunub saxlanması;
- yeyinti sənayesinin inkişafı üçün zəngin xammal bazasının olması;
- ölkəmizdə yetişdirilən bostan bitkiləri və meyvə-tərəvəz məhsullarının yüksək keyfiyyətdə olması
- respublikanın regionlarında sənaye əhəmiyyətli obyektlərin düzgün yerləşdirilməsi və yararlı ərazi ehtiyatı;
- əlverişli iqtisadi-coğrafi mövqe.

İxrac olunan yeyinti məhsullarının ixrac bazarlarına yaxınlığını da qeyd etmək lazımdır. Yeyinti sənayesinin inkişafına dəstək məqsədilə, daxili və xarici bazarlarda məhsulların sərgilər, auksionlar, yarımamkalar vasitəsilə tanıtılması ixrac olunan məhsul istehsalını rəqabət qabiliyyətli edən amillərdəndir. Yeyinti sənayesində yüksək ixrac göstəriciləri üçün kapital qoyuluşlarının, fəaliyyət göstərən müəssisələrin restrukturizasiyası, onların innovativ və yüksək texnologiyalar ilə təmin edilməsi, xarici investorların, patentlərin cəlb edilməsi, ixrac marşrutlarının seçilməsi, meyvə-tərəvəz üzrə ixtisaslaşmış bölgələrdə emal müəssisələrinin qurulması həmçinin daxili və xarici bazarın tələbatına cavab verən keyfiyyət standartlı, rəqabətə davamlı yeyinti məhsullarla təmin edilməsi zəruridir.

Azərbaycan geoloji cəhətdən faydalı qazıntılarla, təbii sərvətlərlə zəngin bir landşaftda yerləşir. Bu da qeyri-neft sənayesinə xidmət edən sahələrin xammal ilə təchizatında çətinlik yaratmır və istehsal olunan məhsulların maya dəyərinin aşağı olmasına şərait yaradır. Faydalı qazıntıların sənayenin tikintisi məhsulları istehsal edən

sahələrində də təsiri danılmazdır. Məhz tikinti iqtisadi və sosial sektorlarda elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsi, inkişafın sahəvi və regional infrastrukturun təkmilləşdirilməsi üçün maddi bazanın formalaşdırılmasında, ölkənin iqtisadi potensialının yüksəldilməsində bilavasitə iştirak edir. Müasir texnologiya ilə təchiz olunan tikinti materialları istehsal edən müəssisələrin mövcudluğu bu sahənin məhsullarının ixrac infrastrukturunun yaxşılaşdırılmasına və məhsulların dünya bazarı standartlarına uyğunlaşdırılmasına şərait yaradır.

Tikinti materialları istehsalının inkişafı sənaye, kənd təsərrüfatı və digər sosial-iqtisadi sektorlar üçün istehsal və qeyri-istehsal təyinatlı əsas fondlar yaratmaqdan, daşınmaz əmlakın bərpasını, əsaslı və cari təmirini həyata keçirməkdən ibarətdir.

Bildiyimiz kimi tikintidə istifadə materiallar əsasən bina və qurğuların tikintisində, təmirində istifadə olunan təbii, süni və sintetik materiallardır. Sənaye inqilabından sonra ənənəvi tikinti materialları ilə yanaşı beton konstruksiyalardan, polad və plastmas kimi yeni tikinti materiallarından geniş şəkildə istifadə edilməyə başlandı. İstehsal prosesindən asılı olaraq tikinti materialları təbii (daş, çınqıl, qum, taxta və s.) və süni (sement, kimyəvi-boya, lak-boya məhsulları və s.) növlərə bölünür. Tikinti materialları sənayesinin təsnifatını aşağıdakı kimi vermək olar:

1. Mərmər, təbii daş, ağlay və çınqıl hasilatı, qranit və onlardan üzlük materialların istehsalı;
2. Sement, əhəng və gips istehsalı
3. Keramik və farfor məmulatların istehsalı (santexnika məmulatları, keramik divar və döşəmə plitələri, borular, fasad bəzəkləri və s.);
4. Dam örtüyü üçün istifadə olunan yumşaq materialların və su keçirməz və ekoloji cəhətdən sağlam materiallarının istehsalı;
5. Polimer məmulatların istehsalı;
6. Beton löhvələrin istehsalı;
7. Asbest istehsalı;

8. Tikinti üçün metal konstruksiyalarının istehsalı;
9. Taxta məmulatların emalı.

Kimya sənayesi iqtisadi inkişafda və ixrac qabiliyyətli məhsulların istehsalında mühüm rol oynayan sahələrdən biridir. Mineral gübrə istehsalı kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın yüksəldilməsinə şərait yaradır. Kimya sənayesi məhsulları əhalinin müxtəlif məişət əşyalarına olan tələbatının ödənilməsinə də kömək edir.

Azərbaycanda digər bir perspektivli sahə metallurgiya sənayesidir ki, bu sənaye sahəsi iki hissədən- qara və əlvan metallurgiya sənayesindən ibarətdir. Metallurgiya sənayesi ağır, çox mərhələli və yüksək enerji tutumlu bir sənayedir. Yanacaq energetika məhsullarından fərqli olaraq filiz faydalı qazıntılarının ixrac üçün nəqli və daşınması problem olaraq qalır və bu baha başa gələn bir prosesdir. Ona görə də metallurgiya müəssisələrinin mümkün qədər xammala yaxın, dağ-mədən kompleksinin yanında yerləşdirilməsi məqsədə uyğun sayılır.

Metallurgiya sənayesinin təsnifatı

Cədvəl 1.2

Qara metallurgiya və Dəmir filizinin emal mərhələləri				
Dəmir filizinin çıxarılması → saflaşdırılması → çuqun və poladın əridilməsi → prokat istehsalı				
Əlvan metallurgiya				
Əsas qruplar		Digər qruplar		
Ağır metallar	Yüngül metallar	Qiymətli metallar	Çətin əriyən metallar	Nadir metallar
- mis - sink - qurğuşun	- alüminium - maqnezium - titan	- qızıl - gümüş - platin	- volfram - molibden	- uran - germanium

Mənbə: www.senaye.gov.az

Qeyd etdiyimiz kimi metallurgiya sənayesi qara və əlvan metallurgiyadan ibarətdir və öz tərkibinə görə bir-birindən fərqləndirilir. Qara metallurgiya sənayesinin əsas xammal resursu dəmir filizidir ki, bu da cədvəldə göstərilən mərhələləri əhatə edən istehsal prosesinə əsaslanır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qara metallar dünyada istehsal edilən materialların təqribən 94%-ni təşkil edir. Buna görə də hər hansı ölkənin

xalq təsərrüfatının texniki səviyyəsi, ən əvvəl həmin ölkədə əridilən qara metalların miqdarı ilə xarakterizə olunur.

Metallurgiya sənayesi qeyri-neft sənaye sektorunun önəmli sahəsidir və onun inkişafı üçün aşağıdakı imkanlar mövcuddur:

1. Rəngarəng xammal bazasının və müxtəlif metal qırıntı və tullantılarının olması;
2. Enerji ehtiyatlarının olması;
3. Tikinti sənayesində metal konstruksiyalardan istifadə edilməsi;
4. İxtisaslı kadr və əmək ehtiyatlarının olması;

Azərbaycanda Gəncə-Daşkəsən və Abşeron metallurgiya bazaları (filiz və yanacaqdan birgə istifadə edən metallurgiya zavodları qrupu) formalaşmışdır, lakin son illərdə Abşeron metallurgiya bazası daha çox metal tullantılarına əsaslanır. Qara metallurgiyanın əsas müəssisəsi Daşkəsən dağ-mədən kombinatıdır.

Azərbaycan həmçinin əlvan metallarla da zəngindir. Respublikanın ən zəngin əlvan metal yataqları Daşkəsən (alunit, zəylik), Naxçıvan MR-də (volfram molibden, qurğuşun – sink), Kəlbəcər, Laçın, Göygöl, Tovuz, Gədəbəy (qizil və mis) rayonlarındadır.

Ölkədə metallurgiya sənayesinin inkişafı, bu sahənin ixrac potensialının artırılması və yeni texnologiyaların tətbiqi məqsədilə ölkə Prezidentinin 23 aprel 2013-cü il tarixli sərəncamına uyğun olaraq “Azərbaycan Polad İstehsal Kompleksi” QSC təsis edilmişdir. Bu kompleksin inkişafı ilə əlaqədar “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”-nda mühüm tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur.

Regionların sosial-iqtisadi inkişafı üzrə dövlət proqramları son 10 ildə regionların sənaye potensialının artmasına, biznes mühitinin, əhəlinin sosial-iqtisadi rifahının yaxşılaşmasına, mənzil kommunal xidmətlərinin keyfiyyətinin daha da yüksəldilməsinə, istehsal infrastrukturunun modernləşdirilməsinə səbəb olmuşdur. Bu dövrdə Azərbaycan ənənəvi xammal istehsalı sayılan neft amilindən asılı vəziyyətə düşməsinə və

iqtisadiyyatın məlum “Holland sindromu” nun fəsadlarına qarşı tədbirlərin görülməsinə başlanmış, iri regional layihələr, qeyri-neft sektorunun inkişafına dəstək, iqtisadiyyatın diversifikasiyası və ən əsası milli iqtisadiyyatın formalaşması istiqamətində yekdil addımlar atmışdır.

1.2. İxrac potensialının artırılmasına müasir yanaşmalar

Müasir şəraitdə Azərbaycanın iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün qarşısında duran əsas vəzifələr, inkişaf prosesində davamlı olmaq, dayanıqlığı saxlamaq və yüksək orta gəlirli ölkə olmaqdan ibarətdir. Sadaladığımız vəzifələrin öhtəsindən gəlmək üçün bir neçə meyar tələb oluna bilər ki, nümunə olaraq biz qeyri-neft sənayesinin ixrac potensialını və ümumilikdə iqtisadiyyatı gücləndirmək və rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalını yüksəltmək üçün xarici bazarlara yönəlmə və əldə olunan gəlir artımından səmərəli və effektiv istifadə imkanlarını göstərə bilərik. Bu meyarların ölkəmizdə gözlənilməsi iqtisadi siyasətin başlıca istiqamətidir.

Ümumiyyətlə, hər hansı bir ölkənin ixrac potensialını araşdırmaq, onun ixrac siyasətini təhlil edən tədqiqatlar aparmaq üçün ilk öncə ixracın bir iqtisadi anlayış kimi mahiyyətini dərk etmək, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə onun rolunu düzgün qiymətləndirmək lazımdır. Dünya iqtisadiyyatının ixrac siyasətindəki gözləntilərini öyrəndikdən sonra, ölkənin ixrac siyasətinə və perspektivlərinə aid elmi mülahizələr yürütmək mümkündür. Məhz buna görə, dissertasiya işinin bu bölməsi Respublikamızda qeyri-neft sənayesinin ixrac potensialını araşdırmaq, bu istiqamətdə nəzəri mülahizələri tədqiq etməyə yönəldilmişdir. İlk öncə ixracın mahiyyətini, qeyri-neft sənayesində ixrac potensialının artırılmasına müasir yanaşmaları tədqiq etmək məqsəduyğundur.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, inkişaf etmiş dövlətlərin iqtisadiyyatı tək bir sahəni deyil, demək olar ki, təsərrüfatın bütün sahələrini əhatə edir. Məhz bu amili nəzərə almaqla Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişafının davamlı xarakter almasına sənayenin qeyri-neft sahələrinin rolunu artırmaq, ölkənin ixrac səbətində qeyri-neft

sənayesi məhsullarının çeşidini genişləndirməklə nail olmaq olar. Azərbaycanda sənayenin qeyri-neft sahəsinin məhsulları yüksək ixrac potensialına malikdir. Ölkədə istehsal olunan və ixrac edilən məhsulların çeşidinin məhdudluğu, qeyri-neft sənayesinin ixrac potensialının ümumi vəziyyəti ilə onun potensialı arasındakı fərqi böyük olması, ixracın diversifikasiyası, tənzimlənməsi, dövlət tərəfindən stimullaşdırılması tədbirlərinin o cümlədən dövlətin bu sahəyə dəstək mexanizmlərinin mövcud olmasına baxmayaraq bu sahənin hələki gəlirliyi və səmərəliliyinin olmaması ciddi bir problem olaraq qalmaqdadır. Qeyri-neft sənayesinin ixrac potensialının artırılmasına müasir yanaşmalarda milli iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi və şaxələndirilməsi prosesləri, sahələrin istehsal zəncirinin innovasiyalaşdırılması geniş xarakter daşıyır.

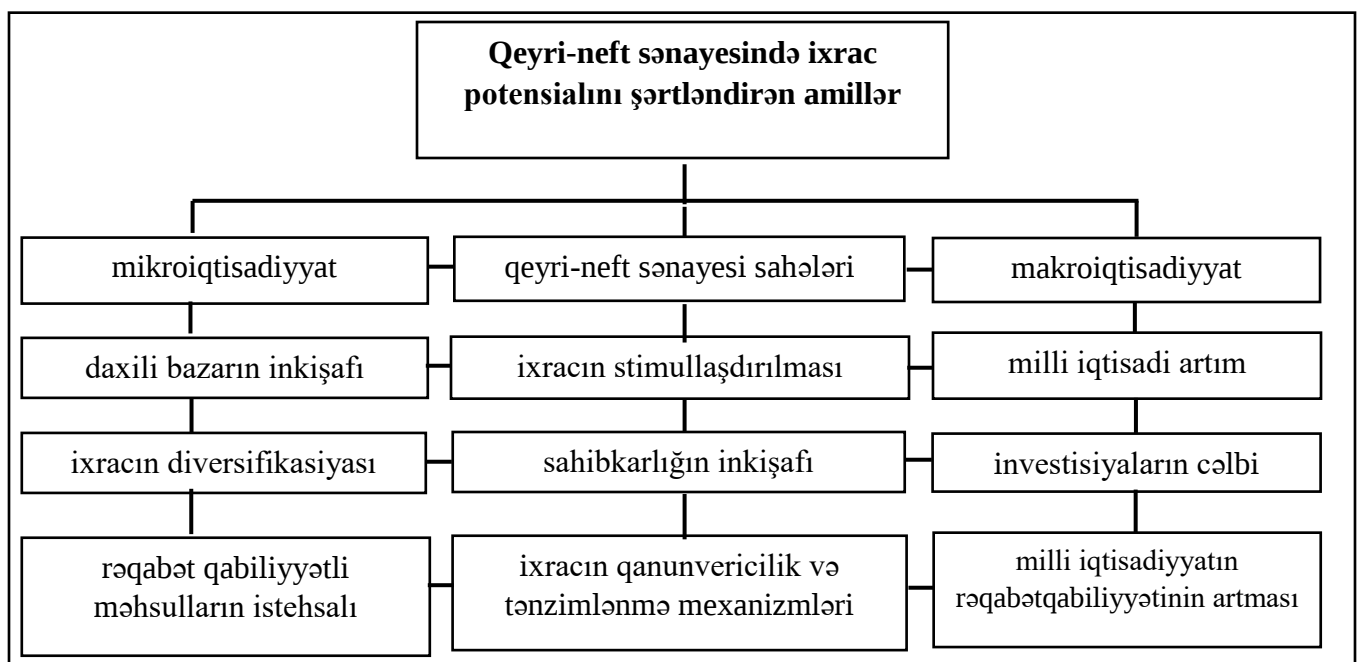
Müasir dövrdə qeyri-neft sənayesinin ixrac potensialının artırılmasına müasir yanaşmalardan biri bu sahədə mövcud olan qanunvericilik aktlarının, strategiyaların müasir tələblərə uyğun formalaşdırılması və onun təkmilləşdirilməsi məsələlərini diqqət mərkəzində saxlayır. Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasında idxal və ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi onun təkmilləşdirilməsi sahəsində tədbirlərin həyata keçirilməsi təmin olunmuşdur. İxrac əməliyyatlarının aparılması proseslərinin sadələşdirilməsi, ixracda maksimum effektivliyə nail olunması, ixraca təkan verən stimullaşdırıcı tədbirlərin həyata keçirilməsi, xarici ticarətlə məşğul olan şəxslərin ixrac əməliyyatlarını genişləndirməyə sövq edən mexanizmlərin işlənilib hazırlanması məsələləri də fərmanda öz əksini tapmışdır. Azərbaycanda xarici ticarət əməliyyatlarının liberallaşdırılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanında isə Azərbaycan Respublikasında idxal və ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi"-də bir sıra dəyişikliklər və əlavələrin edilməsi nəzərdə tutulmuşdur və aşağıdakı prinsiplər rəhbər tutulur:

- beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsinə şərait yaradılması;
- bazarlara çıxışı məhdudlaşdıran süni maneələrin aradan qaldırılması və qanunsuz müdaxilələrə qarşı mexanizmlərin işlənilib hazırlanması;

- ixrac əməliyyatlarının sadələşdirilməsi və ixracla məşğul olan subyektlərin stimullaşdırıcı tədbirlərlə dəstəklənməsi;
- ixrac potensialından səmərəli istifadə üçün qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi;
- xarici investorların hüquqlarının qorunması, investisiya risklərindən sığortalanma fəaliyyətlərinin mövcudluğu;
- ölkə sənayesinə yatırılan investisiyaların və gətirilən müasir texnologiyaların patent hüquqları baxımından müdafiəsinin təşkili, investisiyaların toxunulmazlığına zəmanət verən prinsiplərin qorunması;
- qeyri-neft ixracı potensialının artırılması məqsədilə dövlətin dəstək mexanizmlərinin, maliyyə yardımlarının, daxili kapital qoyuluşlarının, subsidiya, subvensiya və dotasiyaların verilmə proseslərinin sadələşdirilməsi;

Azərbaycanda qeyri-neft sənayesinin ixrac potensialını şərtləndirən amillərin təsnifatını aşağıdakı sxem kimi vermək olar. (Sxem 1.2)

Sxem 1.2

Qeyri-neft sənayesində ixrac potensialını nəzəri formada şərtləndirən amillər aşağıda göstərilmiş istiqamətlərin inkişaf etdirilməsini məqsəduyğun hesab edir:

- Milli iqtisadiyyatın sahələri üzrə diversifikasiya problemlərinin sistemli öyrənilməsi, uzunmüddətli strateji hədəflərin seçilməsi və prioritet istiqamətlər üzrə sənaye siyasəti mexanizmlərinin müəyyənləşdirilməsi.
- Bazar strukturlarının inkişafının sürətləndirilməsi, sahibkarlığın inkişafına diqqətin artırılması, xarici ticarətdə səmərəli tərəfdaşların seçilməsi, bu istiqamətdə effektiv modellərin işlənilib hazırlanması.
- Sənayenin qeyri-neft sektorunda yeni sahələrin ölkənin ixrac potensialına töhvə vermək iqtidarının öyrənilməsi.
- Dünya bazarının tələblərinin öyrənilməsi, əmtəə bazarlarında intensiv hərəkət imkanlarına malik məhsulların çeşidinin artırılması və onların ixrac potensialının öyrənilməsi.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq onu demək olar ki, Azərbaycan Respublikasında ixrac potensialının artırılması üçün mövcud imkanlar vardır və bu missiyada fikrimcə aşağıdakı yanaşmaların rəhbər tutulması məqsəduyğundur.

1) İntellektual mülkiyyət obyektlərinin dəstəklənməsi və innovasiya proseslərinin sürətləndirilməsi. Qloballaşma prosesləri sübut edir ki, daima ənənəvi istehsal üsulları, ixrac meyli və ticarət tərəfdaşları ilə uğur qazanmaq qeyri-mümkündür. İnnovasiya proseslərindən geridə qaldıqca iqtisadi-inkişafda ləngimələr baş verir, texnoloji məhsul istehsalı və əqli mülkiyyətdə qeyri-bərabərlik halları artır. Bütün məhsul istehsalçıları və ixrac ilə məşğul olan subyektlər innovasiyanı sağ qalmaq uğrunda mübarizə kimi anlamalı və onu əsas şərt kimi qəbul etməlidirlər.

2) Milli iqtisadiyyatın formalaşmasında ölkənin milli brendlərinin yaradılması. İxrac olunan məhsul və xidmətlərin reallaşdırıldığı bazarlarda ölkənin milli brendinin nüfuzu ixrac potensialının artırılmasına təsiredici amildir. Milli brendin yaradılması bir tərəfdən

də keyfiyyətin göstəricisidir ki, bu ölkənin digər məhsullarının xarici bazarlarda reallaşdırılması üçün təşviq yaradır.

3) Davamlılıq və Dayanıqlıq. Bu iki termin artıq xeyli vaxtdır ki, bir prinsip kimi nəzəri yanaşma halına keçmişdir. Bu yanaşma özündə davamlı inkişafı, iqtisadi dayanıqlığı, sosial-mədəni dayanıqlığı özündə birləşdirir və bizə gəlirlərimizin, iqtisadi mənfəətimizin davamlı olaraq artımı üçün əhəmiyyət kəsb edən sahələrin inkişafının davamlılığı və qorunub saxlanması üçün stimül verir.

4) Şəffaflıq prinsiplərinə əməl olunması. Azərbaycan qanunvericiliyində göstərilən prinsipləri və beynəlxalq hüququ əsas tutaraq qanuni fəaliyyət göstərmək, hər kəsə fəaliyyət üçün bərabər şəraitin yaradılması və cəmiyyətə şəffaf xidmətin göstərilməsi. Ümumi idarəetmə konsepsiyasının hər kəs üçün optimallığını rəhbər tutmaq.

5) İxrac proseslərində effektivlik və səmərəlik nəticəsində rahatlığın əldə olunması. İqtisadi fəaliyyətlərdə qoyulan məqsədlərə, məsələn məhsul ixracına nail olmaq prosesin effektivliyindən xəbər verir. Lakin məhsulun ən optimal şərtlərlə ixracına və maksimum mənfəətə nail olmaq, prosesin nəinki effektivliyindən, həm də səmərəliliyindən xəbər verir. Bu dəyərin mahiyyəti vaxtın, resursların və kapitalın sərfiyyatını minimuma endirməklə maksimum nəticəyə nail olunmasından ibarətdir. Məhz bu yanaşmanın geniş tətbiqi üçün səmərəliliyin bir dəyər kimi qəbul olunması vacibdir. Bu dəyər alıcılar tərəfindən nəzərə alınmaqla bir marketinq tədqiqatı xarakterini daşıyır,

Azərbaycanda xarici ticarətin liberallaşdırılması, ixrac subyektlərinə sərbəstliyin verilməsi prinsiplərinə də önəm verilir. Ölkə Prezidenti İ.Əliyev öz çıxışlarında Azərbaycan iqtisadiyyatının liberal iqtisadiyyat prinsipləri əsasında formalaşmasının tərəfdarı olduğunu bildirmişdir. Liberal iqtisadiyyatın formalaşması üçün ölkəmizdə inkişafa xidmət edən regional proqramlar, uzunmüddətli hədəfləri özündə birləşdirən strategiya və konsepsiyalar icar olunur.

1.3. Qeyri-neft sənayesinin inkişafının institutsional məsələləri

Cəmiyyətin sosial-iqtisadi həyatında institutların rolu və əhəmiyyəti iqtisad elmində artıq hamılıqla qəbul edilmişdir. İnstitutsional iqtisadi nəzəriyyə və yaxud neoinstitutsionalizm müasir dövrdə iqtisadi fikrin ən dinamik inkişaf edən və perspektivli istiqamətlərindən biridir. XX əsrin 60-70-ci illərində formalaşmışdır. 1980-ci illərdə institutsionalizm nəzəriyyəsi neoinstitutsionalizm kimi tanınmağa başladı və aşağıdakı tədqiqat sahələrini özündə birləşdirirdi:

- institutsional mühitin və iqtisadi agentlərin davranışlarına onun təsirinin analizi;
- müqavilələrin (sazişlərinin) analizi;
- sosial institutların formalaşması və sıradan çıxması proseslərinin, yəni institutsional dəyişikliklərin analizi.

İnstitutsional nəzəriyyəni ən geniş tədqiq edən istiqamətlərdən biri institutsional dəyişikliklərin analizi hesab olunur. XX əsrin axırlarında Duqlas.S tərəfindən irəli sürülən bu nəzəriyyənin məqsədi ayrı-ayrı institutların və cəmiyyətin sosial strukturunun dəyişilməsinə səbəb olan amilləri tədqiq etməkdən ibarətdir.

Nort-a görə isə institutlar davranış çərçivəsi yaxud insanların əməl etməli olduqları davranış normalarıdır. Buraya aiddir:

- Qanun və qaydalar formasında olan məhdudiyyətlər.
- Müəyyən edilmiş qaydalardan kənarlaşma xarakterli davranışların aşkar edilməsi və aradan qaldırılması üzrə prosedurlar.
- Qeyri-formal (yazılmamış, amma cəmiyyət üzvlərinin əməl etdikləri) davranışlar, adət-ənənələr, vərdislər.

Qısaca desək, D. Nortun fikrincə, institutlar – qaydaların, onlara əməl edilməsi mexanizmlərinin və davranış normalarının uzlaşmasıdır. Məhz davranış normaları insan münasibətlərinin sabitliyinin çox vacib mənbəyi hesab olunur. D. Nort bildirir ki, institutların və təşkilatların konseptual fərqləndirilməsi zəruridir. İnstitutlar “oyun qaydaları”dır, təşkilatlar isə “oyunçu”lardır.

İnstitutlar insanların öz aralarındakı qarşılıqlı fəaliyyətləri üçün müəyyən etdikləri məhdudiyyətləri əks etdirir. Bunlar formal (konstruksiyalar, ümumi hüquq, qanunvericilik aktlarında ifadə olunan hüquq, tənzimləmə və s.) və qeyri-formal məhdudiyyətlərdən (bunların tətbiqini məcburi edən mexanizmlərlə) ibarətdir. Bu məhdudiyyətlər ənənəvi iqtisadi məhdudluq problemi ilə birlikdə iqtisadiyyatın alternativ imkanlarının məcmusunu müəyyən edir.

Təşkilatlar öz aralarında ümumi maraqlarla bağlı olan fərdlər qrupundan ibarətdir. Məsələn, firmalar, həmkarlar ittifaqları, kooperativlər, siyasi partiyalar, dövlət idarəetmə xidmətləri (qurumları), parlament, dini qurumlar, klublar və s. Yaradılan təşkilatların fərqləndirici xüsusiyyətləri institutsional formaların təmin etdiyi alternativ imkanlarla qabaqcadan təyin edilir: təşkilatları yaradan təşəbbüskarlar institutsional dəyişikliklər yaradırlar: belə ki, onlar yeni yaxud şəkli dəyişdirilmiş alternativ imkanlar əldə edirlər.

İnstitutlar insanlar arasında qarşılıqlı münasibətlərdə qeyri-müəyyənliyi azaltmaq üçün mövcuddur. Buna görə də institutlar ətraf mühiti interperetasiya edən insan ağlının cəmləşdiyi mentalitetin davamı hesab olunur. Fərqli təcrübələr fərqli mentalitetlər, deməli uyğun olaraq, həm də fərqli sistemlər doğurur.

İqtisadi proseslərə təsiri baxımından D.Rodrik bütün institutları və müvafiq təşkilatları 4 qrupa bölür:

- Bazarların sağlam fəaliyyətini təmin edən institutlar – belə institutlara effektiv siyasi güc, parlament, müstəqil məhkəmə sistemi aiddir;
- Bazarların mənfi nəticələrini (uğursuzluqlarını) tənzimləyən institutlar – belə institutlara antiinhisar qanunlar, ətraf mühitin mühafizəsi və s. daxildir;
- Makroiqtisadi sabitliyi yaxud da maliyyə-bank sisteminin işini təmin edən institutlar – pul-kredit tənzimlənməsi (mərkəzi banklar) və fiskal tənzimləmə vasitəsiylə bazarın sabitləşməsi təmin edilir;
- Bazarı qoruyan institutlar – belə institutlar bazarı və bazar subyektlərini neqativ nəticələrdən və bazarın mənfi effektlərindən qoruyur. Bu institutlara pensiya fondu,

işsizlikdən müdafiə edən fondlar və digər sosial yönümlü fondları aid edə bilərik.

Azərbaycanda mövcud ümumi institutsional mühitin analizi zamanı həm yerli məlumatlardan, həm də ayrı-ayrı beynəlxalq qurumların apardıqları araşdırmalardan faydalanmaq olar. Dünya ölkələrində biznes mühitinin, rəqabət mühitinin və dövlət idarəetmə xidmətlərinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi üzrə araşdırmalar aparıb xüsusi indekslər hazırlayan qurumların tədqiqatlarında Azərbaycanda institutsional mühit və onun problemləri barədə qiymətli məlumatlar olur.

Müxtəlif resurs ölkələrində iqtisadiyyatın qeyri-resurs sahələrinin rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi, onların innovasiya potensialının gücləndirilməsi məqsədilə ixtisaslaşmış strukturlar formalaşdırılır. Bu qəblidən olan qurumlara bəzən «diversifikasiya institutları» da deyilir. Həmin institutlar bəzi hallarda ixrac bazarlarının tapılması və ixracın birbaşa dəstəklənməsi, müəyyən ölkələrin təcrübəsində isə özəl sektorun yüksək texnologiyaların tətbiqinə əsaslanan layihələrinin birbaşa maliyyələşdirilməsi ilə məşğul olur.

Hazırda ayrı-ayrı ölkələrdə mövcud olan tipik iqtisadi institutların nümunələri kimi aşağıdakı strukturları göstərmək olar:

- İnvestisiya fondları;
- Tətbiqi innovasiyaların dəstəklənməsi Fondları;
- İnfrastrukturun inkişafı ilə bağlı Fondlar;
- Yüksək texnologiyaların inkişafının dəstəklənməsi Fondları;
- Sahibkarlığın inkişafını dəstəkləyən maliyyə institutları;
- Qeyri-resurs ixracının təşviqi, kreditləşdirilməsi və sığortalanması fondları;
- Qeyri-resurs sənayesinin və aqrar sektorun dəstəklənməsi fondları;
- Vençur fondları;
- Texnoparklar, biznes-inkubatorlar, sənaye parkları, aqroparklar

Dünya təcrübəsinin araşdırılması göstərir ki, iqtisadi diversifikasiya strategiyaları heç də həmişə uğurla nəticələnmir və bunun üçün həlledici faktorlardan biri inkişaf

institutlarının təkmil olmasıdır. Azərbaycanda iqtisadi diversifikasiyaya xidmət edən əsas insitutlara daxildir:

1. Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu (SKMF). Fond 1992-ci ildə ölkədə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafını dəstəkləmək, onlara uzunmüddətli güzəştli kreditlər vermək, subsidiyaların verilməsinin optimallaşdırılması və şəffaflaşdırılması məqsədi ilə yaradılmışdır. Maliyyə çatışmazlığı əsas səbəb kimi fondun normal fəaliyyət göstərməsinə mane olurdu. 2002-ci ildə fondun fəaliyyəti yenidən canlandırıldı və 27 avqust 2002-ci il tarixli prezident fərmanı ilə Fondun yeni Əsasnaməsi təsdiq edilib.

Əsasnaməyə görə, Fondun başlıca məqsədi sahibkarlığın, xüsusilə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına və əhəlinin işgüzarlıq fəaliyyətinin artırılmasını stimullaşdırmaqdan, onlara maliyyə dəstəyi verməkdən ibarətdir. SKMF-nin əsas funksiyaları dövlətin iqtisadi inkişaf prioritetlərinə uyğun olaraq və sahibkarlıq subyektlərinin liberal fəaliyyətinə əsaslanaraq onların investisiya layihələrini maliyyələşdirmək, onlara xarici iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsində yardım etmək və ölkədə sahibkarlıq fəaliyyətinin bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğunlaşdırmaqdan ibarətdir. Hazırda SKMF-nin prioritet maliyyələşmə istiqamətləri kimi aşağıdakı sahələr çıxış edir:

- Müasir texnologiyaların tətbiqi ilə bostan bitkilərinin və tərəvəzlərin saxlanılmasını təmin edən soyuducu anbar tipli komplekslərin yaradılması;
- Yeyinti sənayesi məhsullarının istehsalında rəqabətqabiliyyətliyin və ixrac yönümlü məhsul istehsalının dəstəklənməsi;
- Müasir tələblərə cavab verən məhsul istehsalı məüəsisələrinin yaradılması;
- Müasir texnologiyaların tətbiqini şərtləndirən qeyri-neft sənayesi məhsullarının istehsalı;
- SKMF-nin 2 maliyyə mənbəyi mövcuddur: dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlər və Fondun əvvəlki illərdə verdiyi layihələr üzrə qaytarılan vəsaitlər hesabına yaranan fond.

2. Azərbaycan İnvestisiya Şirkət. Bu struktur ölkədə investisiya fəaliyyətinin təşviqini həyata keçirmək məqsədilə yaradılmışdır. Qurum sənaye müəssisələrinə daxili və xarici investorların cəlb edilməsində və öz vəsaitindən istifadə edərək investisiya qoyuluşları edən sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin dəstəklənməsində vasitəçi rolunu oynayır. Qurum Azərbaycanda “fondlar fondu” kimi də fəaliyyət göstərir. Bu o deməkdir ki, bazara daxil olmaq istəyən digər fondlar üçün də bu qurum investisiya ortağı ola bilər. Bu məqsədlə AİŞ potensial investisiya partnyoru ola biləcək və qeyri-neft sənayesinin inkişafına dəstək verə biləcək investisiya fondlarını əməkdaşlığa dəvət edir. Yerli iqtisadiyyat və qanunvericilik üzrə üzrə dərin biliklərin mövcudluğunu, nüfuzlu beynəlxalq maliyyə institutları sırasından əlavə investorların cəlb olunması imkanının olmasını, dövlət və özəl sektorları ilə əlaqələrin genişliyini özünün əsas üstünlükləri kimi təqdim edir. AİŞ özünün başlıca investisiya prinsipləri kimi aşağıdakılar müəyyənləşdirib:

- Azərbaycan ərazisində səmərəli və effektiv fəaliyyət göstərən müəssisələrə sərmayə qoyuluşlarının edilməsi və ya digər investorlarla yeni müəssisələrin və birgə investisiya fondlarının təsisi;
- Neft və qaz hasilatı və emalı sahələri istisna olmaqla iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunun bütün perspektivli sahələrinə investisiya qoyuluşları;
- Layihələrdə minoritar iştirak payının əldə edilməsi;
- İstehsal olunacaq məhsulların rəqabətədavamlığı və əsasən ixrac yönümlü və ya idxal əvəzləndirici olması;
- Layihədə minoritar iştirak payının əldə edilməsi;
- Korporativ idarəetmə prinsiplərinin tətbiq edilməsi və investorların hüquqlarının qorunması;
- AİŞ ağır sənayeni, turizmi, alternativ enerji istehsalını, IT və telekommunikasiyaları, kənd təsərrüfatını, qida sənayesi və qablaşdırmanı, logistika və daşınmalarını özünün investisiya siyasəti üçün prioritet sektorlar olaraq bəyan edib.

3. İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu. Bu qurum iqtisadiyyat nazirliyi tərəfindən 2003-cü ildə təsis edilib. Fonda qısa şəkildə AZPROMO da deyilir. Fondun əsas məqsəd və vəzifəsi yerli istehsalçılarla dövlət arasında əlaqənin yaradılmasıdır.

AZPROMO-nun təsis edilməsində əsas məqsəd milli iqtisadiyyatın həm sektorial, həm də regional baxımdan hərtərəfli inkişafına nail olunmaqdan və digər tərəfdən ölkədə mövcud olan yoxsulluq şəraitinin azaldılması strategiyasını həyata keçirməkdən ibarətdir. Bu strategiyalar ölkədə yeni iş yerlərinin yaradılması üçün investisiyaların cəlb edilməsinə və ölkədən xarici bazarlara ixrac olunan məhsullar üçün əlavə təşviq tədbirlərinin həyata keçirilməsinə istiqamətlənmişdir .

AZPROMO-nun əsas fəaliyyət istiqamətlərinə aşağıdakılar daxildir:

- Ölkənin investisiya imicinin yaxşılaşdırılması;
- Marketing;
- İnvestorlara müxtəlif xidmətlərin göstərilməsi;
- İnvestorlarla əlaqələrin yaradılması və onların cəlb edilməsi;
- İxrac məlumatlarının çevik əldə olunması üçün “İxrac Portalı” nın yaradılması;
- Azərbaycanın qeyri-neft ixrac potensialının araşdırılması;
- İxracə yönəlmiş şirkətlərə məsləhət xidmətləri;
- Bazar araşdırmaları
- Made in Azerbaijan ticarət nişanının (brendinin) beynəlxalq səviyyədə təbliği

Fondun ölkədə iqtisadi inkişafa və ixrac fəaliyyətinə yardımı təmin etmək məqsədilə ixtisaslaşmış bölmələri mövcuddur. Bu bölmələrin də əsas xidmətlərinə istehsalçıları, ixracatçıları, ticarətçiləri lisenziya, sertifikatların verilməsi və digər zəruri informasiyalar ilə təmin etmək, hüquqi məsləhətlər və marketing dəstəyi göstərmək daxildir.

4. Kənd Təsərrüfatının Kreditləşdirilməsi üzrə Dövlət Agentliyi. Bu qurum ölkə prezidentinin «Aqrar bölmədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında» sərəncamı ilə 2004-cü ildə yaradılıb. Hüquqi statusuna görə Agentlik aqrar sektorda

sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən fiziki və hüquqi şəxslərə dövlət dəstəyi məqsədilə kreditlərin cəlb edilməsini və təyinatı üzrə istifadəsini təmin edən icra hakimiyyəti orqanıdır. Əsasnaməsində bu orqanın əsas vəzifələri kimi aşağıdakılar müəyyən edilib:

- Kənd təsərrüfatında ixrac üçün məhsulların istehsalı, onların emalı, suvarılması, su təsərrüfatı və kənd təsərrüfatının digər sahələrində çalışan sahibkarlıq subyektləri üçün vəsait (investisiya yaxud kredit formasında) cəlb etmək;
- Digər təşkilat və maliyyə qurumları ilə, həmçinin beynəlxalq qurumlar ilə bağlanmış müqavilələr çərçivəsində öhtəliklərin təmin edilməsi;
- Kənd təsərrüfatına cəlb edilən vəsaitlərin təyin olunduğu istiqamətlərdə istifadəsini təmin etmək;
- Aqrar sektorun inkişafına yönəldilmiş layihələrdə, dövlət sosial-iqtisadi inkişaf üzrə proqramların hazırlanmasında və reallaşdırılmasında yaxından iştirak etmək.

Vəsaitlər qurumun müvəkkil olduğu kredit təşkilatları vasitəsi ilə bölüşdürülür. Vəsaitlərdən istifadə istiqamətləri, onların verilmə müddəti və şərtləri üçün qaydalar hazırlanmışdır ki, bu da kredit təşkilatları ilə agentlik arasındakı müqavilələrə əsasən tənzimlənir. Hər bir kredit təşkilatı ilkin kredit xətti üçün 1 milyon manat həcmindən yuxarı kredit xəttinə malik ola bilməz. Həmçinin müvəkkil kredit təşkilatlarında müsabiqə komissiyası tərəfindən ilkin və sonrakı kredit xəttinin həcmi müəyyən edilir.

5. İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 20 aprel tarixli fərmanı ilə yaradılmışdır. İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi Azərbaycanın iqtisadi inkişaf proseslərində davamlılığının təmin edilməsi və bu istiqamətdə makro və mikro iqtisadi təhlil və tədqiqatların aparılmasını bir məqsəd kimi qarşıya qoymuşdur. Mərkəz araşdırılan və təhlil olunan məlumatlar əsasında iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi üzrə təkliflər paketi və strateji proqnozlar hazırlayır. Həmçinin mərkəz həmin proqnozları dövlət orqanlarına və qurumlarına təqdim edir və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində Azərbaycan Respublikasının nailiyyətlərinin təbliğini təşkil edir. Mərkəzin

nəznində 25 May 2017-ci il tarixində “Bir pəncərə” İxrac Dəstək Mərkəzi yaradılmışdır. Mərkəzin yaradılmasında məqsəd sahibkarlıq subyekti kimi qeydiyyatdan keçmə və Azərbaycan Respublikasında vergi ödəyicisi kimi qeydiyyatdan keçmiş hüquqivə fiziki şəxslərə elektron xidmətlərin həyata keçirilməsi proseslərini həyata keçirməkdən ibarətdir. [34]

Beləliklə, daha az resurs və vaxt sərf etməklə ixrac prosedurlarının daha sürətlə həyata keçirən sahibkarlar “Bir pəncərə” İxrac Dəstək Mərkəzinin imkanlarından yararlanma imkanı əldə edirlər. Bu xidmət portalına qoşulan dövlət və özəl təşkilatların nümayəndələri zəruri informasiya resursları ilə yerində məlumat mübadiləsi aparmaq imkanı əldə edirlər. “Bir pəncərə” İxrac Dəstək Mərkəzi aşağıdakı sertifikatların verilməsini təmin etməyi nəzərdə tutur:

- ixrac edilən məhsullara və xammala beynəlxalq baytarlıq sertifikatı;
- bitki və bitkiçilik məhsullarının ixracına və təkrar ixracına verilən sertifikatı;
- Avropa İttifaqı və digər ixrac marşrutları üzrə ixrac olunan yeyinti məhsullarının keyfiyyət sertifikatı;
- məhsulların istehsalçısı olan ölkəni təsdiq edən sertifikat;
- nəslə kəsilməkdə olan flora və fauna növlərinin ixracı üçün icazə sertifikatı;
- milli ənənələrimizi təbliğ edən sərvətlərin ixracı üçün şəhadətnamələr;
- dini təyinatlı ədəbiyyatların, audio və videomaterialların, geyimlərin, aksesuarların ixracına razılıq verilməsini təsdiq edən sertifikat;. [39]

6. Sənaye-texnologiya parkları, sənaye məhəllələri və aqroparklar. Dünyada qeyri-neft sənayesi sahələrində yüksək texnologiyalara əsaslanan, rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalı və xidmətlərin təşkili ilə bağlı müxtəlif tipli parkların yaradılması təcrübəsi geniş yayılmışdır. Hazırda beynəlxalq aləmdə iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sektorları arasında əlaqəni daha da təkmil olmasını təmin edəcək inkişaf modellərindən istifadə olunur. Artıq Azərbaycanda da bir neçə anoloji strukturun formalaşdırılması istiqamətində addımlar atılıb. Sənaye texnologiya parklarının, aqroparkların yaradılması

modern iqtisadiyyatın tələbidir. Aqroparkların yaradılmasının məqsəduyğunluğu özünü əhalinin məşğulluğunun təmin olunmasında və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması baxımından kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsində göstərir və bu mənada biz deyə bilərik ki, aqroparkların və digər sənaye zonalarının yaradılması iqtisadi inkişaf və ixrac potensialının artırılması üçün müasir model hesab edilir. Respublikamızda Aqropark modeli yeni model olduğundan bu modelin retrospektiv inkişaf tarixinin tam təkmil formada mənimsənilməsi daha məqsədə uyğundur.

Azərbaycanda formalaşmaqda olan texnopark tipli institutlar hazırkı dövr üçün aktual məsələlərdən sayılır. Bu məsələlərə “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında da toxunulub və konsepsiya Respublikada innovasiya yönümlü və biliyə əsaslanan iqtisadiyyatın qurulması hesabına qeyri-neft sənayesinin inkişafını əsas hədəf olaraq göstərilmişdir. İqtisadi inkişafın əsas dayaqlarından biri də yüksək texnologiyalara əsaslanan və innovasiyaların tətbiqinə istiqamətlənən müasir innovativ strukturların yaradılmasıdır. Müasir şəraitdə rəqabətqabiliyyətli və yüksək ixrac potensiallı məhsulların istehsalının formalaşdırılması üçün yeni yanaşma mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması, yeni yaradılacaq sənaye müəssisələrinin yerləşdirilməsində müasir prinsiplərə əsaslanması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ölkəmizdə sadaladığımız müasir yanaşmalara nümunə olaraq Sumqayıtda yaradılan sənaye və kimya texnologiyası parklarını, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyinin nəzdində İnformasiya Texnologiyalarının İnkişafı Dövlət Fondunu, Pirallahıda “Yüksək texnologiyalar parkı”, Şəmkirdə kənd təsərrüfatı texnologiyaları üzrə aqropark, Balaxanıda tullantıların emalı üzrə sənaye parkı, Mingəçevirdə Yüksək Texnologiyalar Parkının yaradılmasını göstərə bilərik.

II FƏSİL. AZƏRBAYCANDA QEYRİ-NEFT SƏNAYESİNİN İXRAC POTENSİALININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1 Ölkə iqtisadiyyatının müasir inkişaf mərhələsində qeyri-neft sənayesində ixrac potensialının artırılması xüsusiyyətləri

Müasir dünya köklü dəyişikliklərə məruz qalır. Bu gün "Rəqəmsal inqilab" həyatın bütün sahələrinə: insanların gündəlik həyatından tutmuş bütövlükdə dünya iqtisadiyyatına qədər birbaşa təsir göstərir. Nanotexnologiyalar, bioenerji və informasiya və kommunikasiya texnologiyaları artıq gələcək deyil, bu günün reallıqlarıdır. Ona görə də biz dəyişən dünyanın tələblərinə uyğunlaşmalı, əmək bazarında rəqabət mübarizəsini gücləndirməliyik. Əmək bazarında rəqabətli şərtlərin mövcudluğu eyni zamanda iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətililik səviyyəsinin göstəricilərindən biridir. Gələcək illərin müvəffəqiyyətli ölkələri qlobal dəyişikliyin bütün meyllərini vaxtında nəzərə ala bilən və rəqabətli idarəetmə modelini qəbul edən ölkələr olacaqdır. İxracın milli iqtisadiyyatın formalaşmasındakı önəmini vurğulayan Nobel mükafatçısı V.Leontyev "Leontyev effekti" əsərində qeyd edirdi ki, müasir bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə əməktutumlu xammal və hazır olmayan məhsullar idxal edilməli, bunun əvəzində isə əməktutumlu hazır məhsulları ixrac etməlidir.

Müasir bazar iqtisadiyyatı modelləri gəlirli ixrac siyasətinin formalaşması, yerli resurs və xammaldan istifadə edərək ixrac qabiliyyətli məhsullar istehsal edən müasir sənaye sahələrinin yaradılması və innovativ iqtisadiyyatın inkişafını əsaslandırır. Ölkəmizdə son illər uğurlu inkişaf xarakteri almış qeyri-neft sənayesində inkişaf nəzərə çarpmaqdadır. Qeyri-neft sənayesi sahələrinin inkişafı məsələləri Azərbaycan milli valyutasının digər dövlətlərin valyutası qarşısında devalvasiyası prosesindən sonra daha da sürətlənmişdir. Respublikamız 1994-cü ildən bəri, neft və qaz sənayesinin mühüm inkişaf xüsusiyyətləri ilə dünya arenasında addımlayır. Təbiidir ki, neft və qaz hasilatının həcmi, bu sahə ilə əlaqədar sahələrin inkişafı diqqət mərkəzində olmuşdur.

Ölkəmiz öz iqtisadi siyasətini təkcə neft sənayesinə bağlamadan, digər sahələrin, qeyri-neft sənayesi sahələrinin inkişafına da yönəlmişdir. Azərbaycanda həyata keçirilən sənayeləşmə tədbirləri çərçivəsində, sənayenin şaxələndirilməsi genişləndirilmiş, yeni iqtisadi inkişaf tədbirləri işlənib hazırlanmış, müasir innovativ texnologiyalara əsaslanan müəssisələr yaradılmışdır. Bunlara misal olaraq Sumqayıt Texnologiyalar Parkını, Bakı Gəmiqayırma zavodunun fəaliyyətə başlamasını, Sumqayıtda kimya sənayesinin modernizasiyası işlərinin aparılması və yeni zavodların inşasını, Azərbaycan Polad İstehsalı Kompleksinin yaradılmasını, Daşkəsəndə əlvan metal emalı zavodlarının qurulmasını, Qaradağda Sement Zavodunun əsaslı təmiri və istehsal gücünün artırılması, və sement istehsal etmək üçün potensialı olan regionlarda da yeni sement zavodlarının inşasını qeyd etmək olar ki, bunlar qeyri-neft sənayesinin qarşıdakı illərdə diversifikasiyası üçün geniş imkanlar yaradır. Azərbaycanda qeyri-neft sənayesinin maşınqayırma, elektronika və avadanlıq istehsalı, cihazqayırma və tikinti materiallarının istehsalı sahələrində yeni rəqabətqabiliyyətli müəssisələr yaradılmış, xarici şirkətlərlə idxal-ixrac müqavilələri imzalanmışdır.

Əgər bir ölkə sənayesinin inkişafını prioritet götürürsə bu o deməkdir ki, ölkənin istəyi özünün istehsal etdiyi məhsullar ilə dünya bazarına çıxmaq və digər eynicinsli məhsullar arasında rəqabətli olmaqdır. Qeyd etmək lazımdır ki, məhsulların ixrac edilməsi üçün birinci növbədə həmin məhsullara tələb olmalıdır. Ölkənin istehsal etdiyi qeyri-neft məhsulunun miqdar və keyfiyyəti dünya bazarındakı eynicinsli məhsulun miqdar və keyfiyyəti ilə müqayisədə azdırsa, deməli ölkənin xammal bazasından səmərəli və ixrac potensialından effektiv istifadə edilmir. İxrac potensialının xüsusiyyətlərini təhlil edərkən, keyfiyyət amilləri və dünya bazarı standartı və qiymətlərinə uyğunluğun nəzərə alınması vacib olan xüsusiyyətlərdən biridir.

İxrac potensialının artırılması xüsusiyyətləri içərisində kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə əmək resurslarının mövcudluğu, elmi-ixtisaslı kadrlar və sənayenin digər sahələrində çalışmış ixtisaslı işçilər, məhsulların xarici bazarlarda reallaşdırılması ilə

məşğul olan şəxslər aiddir. Nəzərə almaq lazımdır ki, ixrac potensialının əsasını həm istifadədə olan, həm də aşkar edilməmiş məcmu təbii sərvətlər təşkil edir. Azərbaycan yuxarıda sadalanan bütün kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin elementlərinə sahibdir və ölkədə təbii sərvətlərin əlçatanlığı qeyri-neft sənayesinin inkişafına təkan verən amillərdəndir.

İxrac potensialının artırılmasında ölkənin əmək ehtiyatları mühüm əhəmiyyətə malikdir. Əmək ehtiyatlarının kəmiyyətə və keyfiyyətə artması, onların elmi texniki tərəqqinin (ETT)-nin tələblərinə uyğunlaşdırılması, işçi qüvvəsindən istifadənin səmərəliliyinin yaxşılaşdırılması ixrac potensialının inkişafına nail olunmasının, onun innovativ şəkildə artırılmasının ən başlıca xüsusiyyətidir. Buna görə də işçi qüvvəsinin əməyindən daha səmərəli istifadəyə, onların peşə ixtisas tərkibinin artırılmasına, bilik və bacarıqlarının təkmilləşdirilməsinə və digər amillərə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, sənayenin qeyri-neft sektorunda ixrac potensialı Respublikamızda mövcud olan təbii resursları, xammal və yarımfabrikatları, bilikləri, innovativ texnologiyaları yüksək peşə ixtisas tərkibinə malik işçilər idarə edə bilər.

Məlumdur ki, hər zaman zəif inkişaf etmiş ölkələr xammal ixracına üstünlük verir və bu da onların emal sənayesinin geriləməsinə gətirib çıxarır. Yüksək inkişaf etmiş ölkələrdə isə əksinə, onlarda inkişafda olan ölkələrə nisbətən xammala olan tələbat aşağı səviyyədə olduğundan, dövlətin həyata keçirdiyi himayəçilik siyasəti, yüksək texnologiyaların tətbiqi və xammal əvəzləyicilərdən istifadə edilməsi hesabına ixrac potensialını genişləndirmək imkanları daha genişdir. Xüsusilə də, son dövrlərdə ölkələrin ixtisaslaşması texnologiya tutumlu istehsalda üstünlük verilməsini nəzərə alaraq deyə bilərik ki, İEO-də ixracın tərkibində emaledici sənayenin, əsasən də elm və kapital tutumlu məhsulların xüsusi çəkisinin artırılması daha da sürətlənmişdir.

İxrac potensialının artırılması zamanı nəzərə alınan digər bir xüsusiyyət “iqtisadiyyatın açıqlığı” səviyyəsidir. Əgər ölkənin Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) tərkibində xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 25% -dən yuxarıdırsa demək ölkədə

iqtisadiyyatın açıqlıq səviyyəsi də “açıq iqtisadiyyat” prinsiplərinə uyğundur. Azərbaycanda ÜDM-in tərkibində xarici ticarət dövriyyəsi 2000-2016-ci illərin məlumatlarına görə orta hesabla 61,5% təşkil edir. Bu fakt ölkədə “açıq iqtisadiyyat”-ın mövcud olduğunu sübut edir.

2.2 Azərbaycanda qeyri-neft sənayesinin mövcud vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilərin təhlili və onların qiymətləndirilməsi

Azərbaycan iqtisadiyyatında 2004-2014 cü illər aralığı uğurla həyata keçirilən neft strategiyası fonunda iqtisadi artımın iqtisadi inkişaf və tərəqqi dövrü kimi yadda qalmışdır. Lakin ötən illər ərzində neft qiymətlərinin kəskin şəkildə aşağı düşməsi və xarici ticarət tərəfdaşı ölkələrində iqtisadi böhranın baş verməsi, ölkədə iqtisadi artım sürətinin azalması, qeyri-neft sənayesinin büdcə kəsiri, tədiyyə balansında idxalın-ixracı üstələməsi, maliyyə aktivlərinin azalması, bank sektorunda mənfi dalğalanmalar Azərbaycanda yeni iqtisadi inkişaf modelinin işlənilib hazırlanması zərurəti yaratmışdır. Davamlı inkişafı təmin edəcək qeyri-neft sahələrini prioritet götürməklə, onların ixrac potensialının araşdırılması, iqtisadiyyatın strukturunda ticarət edilə bilməyən sahələrə nisbətən ticarəti mümkün olan sahələrdə idxalın əvəzlənməsi siyasətinə keçidin, özəlləşdirmə proseslərinin sürətlənməsinin, aşağı texnologiya tutumlu sektorlara nisbətən yüksək texnoloji bilik və bacarıqlara əsaslan sektorların, az əməktutumlu sahələrə nisbətən yüksək əməktutumuna əsaslanan sahələrin, gəliri aşağı olan bazarlara nisbətən gəliri yüksək olan bazarların və dəyər yaratma baxımından sektorların daha üstün artımı ölkəmizdə yeni iqtisadi dövrün əsas çağırışlarına çevrilmişdir.

Hazırda ölkəmizdə neft-qaz sənayesindən fərqli olaraq qeyri-neft sənayesində istehsalın real artımı və ÜDM-in strukturunda bu sahənin məhsulları zəif inkişaf tempinə malikdir. Lakin buna baxmayaraq bütün dünya ölkələrində böhran ilə əlaqədar iqtisadi artımın azaldığı 2016-cı ildə ölkədə fəaliyyət göstərən müəssisələr və fiziki şəxslər tərəfindən 60,3 milyard manatlıq və ya 2015-ci il ilə müqayisədə 1,1 faiz çox ümumi

daxili məhsul istehsal edilmişdir. ÜDM-in həcmi qeyri-neft sektorunun həcmi 37,6 milyard manat olmuş və əvvəlki illə müqayisədə 8,4 faizlik artıma nail olunmuşdur. Sənayedə qeyri-dövlət sektorunun payı 76,4 faizə çatmışdır. Ümumi istehsalda sənaye məhsulunun payı 87,1%, sənaye xarakterli xidmətlərin göstərilməsi isə 12,9% təşkil etmişdir. Qeyri-neft sektoruna 8 796,3 milyon manatlıq vəsait yatırılmışdır ki, bunun da 1 229,2 milyon manatı qeyri-neft sənayesi sahələrinin inkişafına yönəldilib. Qeyri-neft sektorunda işləyənlərin sayı 1 469,5 min nəfərə çatmışdır.

Sənaye istehsalının sahə strukturu, faizlə

Cədvəl 2.1

	2012	2013	2014	2015	2016
Bütün sənaye	100	100	100	100	100
Mədənçıxarma sənayesi	74,1	72,7	68,5	62,0	65,3
Qeyri-neft emal sənayesi	20,3	21,4	25,1	29,9	28,3
Yeyinti sənayesi	8,0	8,04	8,9	10,6	10,8
Yüngül sənaye	7,56	7,84	9,56	10,0	9,58
Kimya sənayesi	0,7	0,8	1,0	1,7	1,6
Tikinti sənayesi	1,0	1,2	1,5	1,6	1,1
Metallurgiya sənayesi	1,5	1,2	1,3	1,3	1,3
Digər qeyri-neft sənaye sahələri	1,54	2,32	2,84	4,7	3,9
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	5,0	5,2	5,7	7,2	5,6
Su təchizatı, kanalizasiya və tullantıların təmizlənməsi, emalı	0,7	0,7	0,7	0,9	0,8

Mənbə: www.stat.gov.az, "Azərbaycan rəqəmlərdə" 2017.

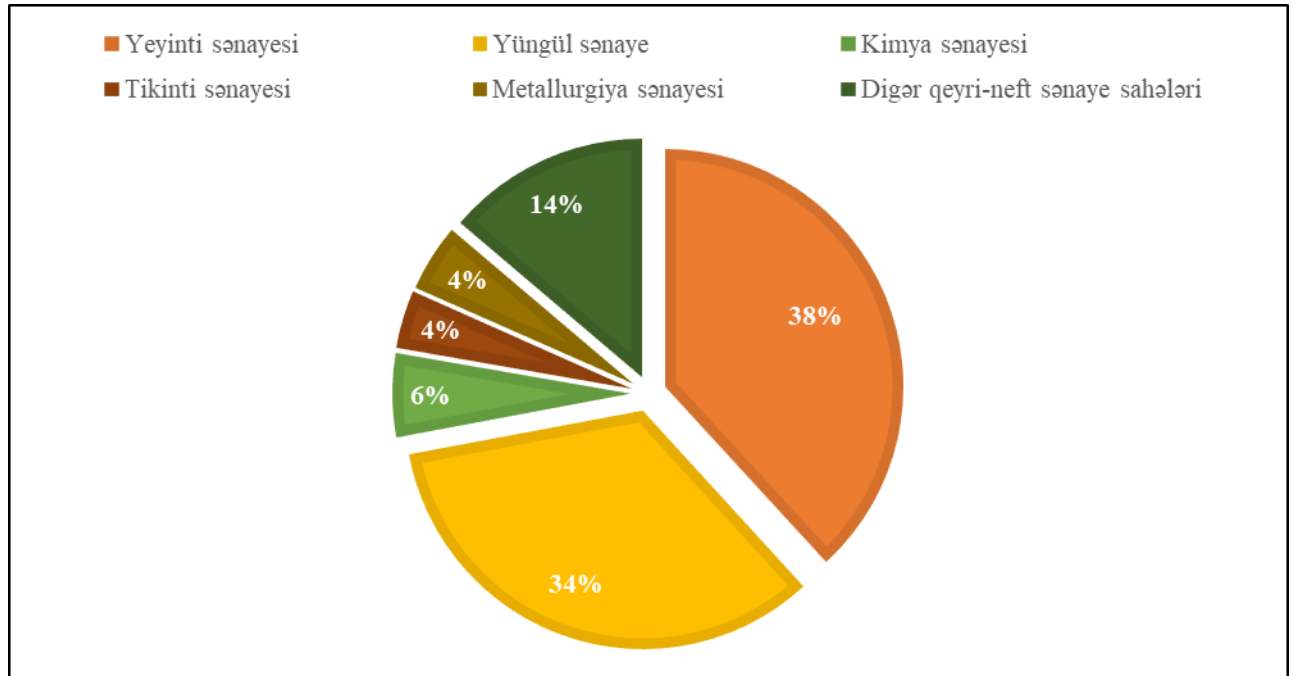
Sənaye məhsulunun dəyərində də əhəmiyyətli dərəcədə dəyişikliklər baş vermişdir. Ümumi olaraq qeyri-neft sənayesində istehsal olunan məhsulların, işlərin və xidmətlərin həcmi ötən illərə nisbətən artmışdır.

Ölkədə son illərdə ümumi sənaye məhsulunun dəyərində nəzərəcarpacaq artım əsasən yeyinti sənayesi, yüngül sənaye, kimya sənayesi, metallurgiya və tikinti materiallarının istehsalı sənayesində baş vermişdir. Cədvəl məlumatlarından belə qənaətə gəlmək olar ki, ölkədə hazırda ən ixrac potensiallı sahələr və nisbətən investisiya cəlbediciliyi baxımdan əlverişli qeyri-neft sənaye sahələri məhz yeyinti,

yüngül, kimya, metallurgiya və tikinti materiallarının istehsalı sənayesi sahələridir. Qeyri-neft sənayesində digər sahələrin istehsal həcmi həmçinin sahələrin investisiya cəlb ediciliyi aşağı olduğundan bu sahələri Respublikamız üçün ixrac potensiallı hesab edə bilmərik.

2016-cı ildə qeyri-neft sənaye istehsalının sahə strukturu, faizlə

Sxem 2.1

Mənbə: www.stat.gov.az

Sxem 2.1-in məlumatlarında 2016-cı ildə qeyri-neft sənayesi sahələrinin sahə strukturu verilmişdir. Sxemdə ən yüksək paya 38% və 34% müvafiq olaraq yeyinti və yüngül sənaye sahələri malikdir. Cədvəl 2.2-nin məlumatlarında ötən illər üzrə qeyri-neft sənayesində istehsal olunan məhsulların dəyəri əks olunmuşdur.

Qeyri-neft sənayesinə birbaşa daxili və xarici investisiyaların yatırılması ixracyönümlü sahələrin inkişafı üçün stimül yaradır. Qeyri-neft sənayesində davamlı inkişafa nail olmaq üçün və bu sahədə olan mövcud problemlərin aradan qaldırılması və digər sahələrin inkişafının təmin olunması üçün qeyri-neft sənayesinə xarici investisiyaların fəal cəlb edilməsi, istehsalda müasir texnologiyaların istifadəsinə münbit

şərait yaradılması və müasir idarəetmə me-todların istehsala tətbiqinin stimullaşdırılması, bazara çıxarılan məhsul və xidmətlərin keyfiyyətinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması həqiqətən də ixrac potensialının artırılması istiqamətində atılmış önəmli addımlardandır. Lakin burada, qurumun effektiv və səmərəli fəaliyyət mexanizmi, daima müasir meyllərə uyğunlaşma qabiliyyəti həlledici rol oynayır.

Sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) dəyəri, müvafiq illərin faktiki qiymətləri ilə, milyon manat

Cədvəl 2.2

	2012	2013	2014	2015	2016
Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM)	54 744	58 182	59 014	54 380	60 393
Bütün sənaye	34 565	33 898	32 110	26 369	32 300
Mədəncıxarma sənayesi	25 607	24 655	21 981	16 362	21 192
Qeyri-neft emal sənayesi	7 032	7 244	8 072	7 880	8 899
Yeyinti sənayesi	2 770	2 737	2 853	2 769	3 506
Yüngül sənaye	2 572	2 630	3 056	2 654	2 773
Kimya sənayesi	253,9	277,5	318,9	451,0	557,2
Tikinti sənayesi	322,9	390,4	500,3	431,5	397,2
Metallurgiya sənayesi	518,3	408,7	412,8	359,3	420,7
Digər qeyri-neft sənaye sahələri	594,8	801,0	930,0	1 126	1 245
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	1 724,5	1 773,9	1 824,4	1 887,2	1 937,8
Su təchizatı, kanalizasiya və tullantıların təmizlənməsi, emalı	201,8	226,7	223,5	240,6	272,3

Mənbə: www.stat.gov.az, "Azərbaycanın Sənayesi" 2017, Statistik Məcmuə 2017

Azərbaycan iqtisadiyyatında ixracın potensialının artırılması üçün sahibkarlar da düzgün ixrac siyasəti yürütməlidirlər. Cədvəl 2.3-də qeyri-neft sənayesində əsas kapitalla yönəldilən investisiyalar göstərilmişdir. Cədvəl məlumatlarından görünür ki, qeyri-neft sənayesinə 2012, 2013-cü illərdə cəlb edilən investisiyalar ötən illərdə zəifləmişdir. Biz bunu neft sənayesindən əldə edilən gəlirlərin aşağı düşməsi və investorlar üçün risk amilinin önə çıxması ilə əlaqələndirə bilərik. Son illərdə investorlar üçün ən cəlbedici qeyri-neft sənayesi sahələri yüngül və yeyinti, kimya sənayesi və qismən maşınqayırma, maşın və avadanlıqlardan başqa hazır məmulatların istehsalı sahələridir.

Qeyri-neft sənayesində əsas kapitala yönəldilən investisiyalar (faktiki qiymətlərlə), milyon manatla

Cədvəl 2.3

Sahələr	İllər				
	2012	2013	2014	2015	2016
Qeyri-neft snayesi	861,2	888,9	644,6	482,9	424,3
xarici investisiyalar	0,1	0,2	0,9	16,1	-
daxili investisiyalar	861,1	888,7	643,7	466,8	424,3
Yeyinti snayesi	162,9	177,6	107,0	111,6	68,5
Yüngül snaye	72,7	62,9	117,0	89,3	117,7
Kimya Snayesi	36,8	53,8	18,5	29,0	35,6
Tikinti materiallarının istehsalı sənayesi	26,7	43,3	56,5	37,3	27,6
Metallurgiya snayesi	54,4	51,0	2,3	5,2	1,3
Maşınqayırma snayesi	173,7	69,9	113,5	25,4	11,3
Maşın və avadanlıqlardan başqa hazır metal məmulatlarının istehsalı	259,1	366,2	170,8	98,5	95,6
Digər qeyri-neft snayesi sahələri	74,8	65,9	59,0	71,4	66,7

Mənbə: www.stat.gov.az, “Azərbaycanın Sənayesi” 2017

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici investorlar ölkədə hansı şəraitdə işləmələrinə biganə yanaşırlar. Onların investisiya etmək istədiyi sahə və bu sahədə fəaliyyətləri üçün ölkədə investisiya mühiti mühüm rol oynayır. Respublikamızda qeyri-neft sənayesinin hələki azalan tempə inkişaf etməsinin mühüm səbəblərindən başlıcası investisiya problemidir. Belə ki, 2012-2017-ci illərdə qeyri-neft sənayesinə cəmi 3588 milyon manat investisiya qoyulmuşdur ki, bu da bütün sənaye üzrə eyni təyinatlı vəsaitin 11,7%-ni təşkil etmişdir. Əlbətdə ki, 5 il ərzində bu qədər az investisiyanın cəlb olunması qeyri-neft sənayesinin sürətli inkişafına mane olan amillərdəndir və bu amil qeyri-neft sənayesi məhsullarının ixrac qabiliyyətinə mənfi təsir göstərir.

Respublikamızda qeyri-neft sənayesi sahələrinin mövcud vəziyyəti və qiymətləndirilməsi üçün sənayenin prioritet sahələrinin ayrı-ayrılıqda təhlilinə ehtiyac vardır.

Yeyinti sənayesi. Sənayenin bu sahəsi özündə qida məhsullarının, içki istehsalı və tütün məmulatlarının istehsalı və emalı hissələrini birləşdirir və müxtəlif texniki-texnoloji proseslərə malikdir. Yeyinti sənayesi şəkər, tərəvəz, süd, yağ, tütün və s. xammalın ilkin emalından tutmuş onların təkrar emalını da əhatə edən sənaye sahəsidir. Yeyinti sənayesi hesabına ölkədə ərzaq fondu yaradılır, əhalinin ərzağa olan tələbatı üçün yerli məhsul çeşidi genişləndirilir və beləliklə ölkədə strateji ərzaq ehtiyatı yaradılır. Azərbaycanda 2016-cı ilin rəsmi statistik göstəricilərinə əsasən qeyri-neft sənayesində yüngül və yeyinti sənayesi sahələri 24,5%-ə paya malik olmuşdur və bu onu deməyə əsas verir ki, hər iki sahə Respublikamızın ənənəvi perspektivli sənaye sahələri olaraq qalır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamları əhalinin ərzaq məhsulları ilə təminatı sahəsində də müəyyən addımlar atılmışdır və bu istiqamətdə inkişafa nail olunması ölkəmizin qida sənayesinin inkişafı üçün yeni səhifə açmışdır. Proqramın əsas məqsədi hər bir Azərbaycan vətəndaşının sağlam həyat tərzinin qorunması üçün keyfiyyətli ərzaq məhsullarının istehsalı və qəbul edilmiş standartlara uyğun məhsul istehsalına nail olmaqdır.

Hazırda Respublikamızın müxtəlif bölgələrində yeyinti sənayesinə xidmət edən və ixrac fəaliyyəti ilə məşğul olan potensiallı sənaye müəssisələri fəaliyyət göstərir. 1991-ci ildən ölkəmizdə qida məhsullarının istehsalı, məhsulların topdan və pərakəndə satışı və kənd təsərrüfatı məhsullarının konservləşdirilməsi sahəsində fəaliyyət göstərən "Azərsun Holding" MMC, Respublikada yeyinti sənayesi məhsulları üzrə ən böyük istehsalçı və ixracatçı şirkətdir. "Azərsun Holding"-in geniş ixrac şəbəkəsinin mövcudluğu şirkəti bu sahədə rəqabətə davamlı şəkildə fəaliyyət göstərməyə sövq edir. Holdingdə güclü istehsal və ixrac potensiallı zavod və fabriklər fəaliyyət göstərir. Bunlara Sun Tea çay və qənnadı məmulatları istehsal edən zavodları, bitki mənşəli qida yağları istehsal edən "Bakı yağ fabriki"-ni, zeytun yağı və zeytunun konservləşdirilməsini həyata keçirən zeytun emalı fabriklərini, şəkər istehsalat birliklərini, qənd və şəkər tozu istehsalı fabrikinə, çəyirdəkli məhsulların emalı ilə məşğul olan Zaqatala Fındıq Fabrikinə,

Xaçmazda Qafqaz Konserv Zavodunu, Qida Paketləmə Müəssisələrini, Azərbaycan Duz İstehsalat Birliyini, Biləsuvar Konserv Zavodunu misal göstərmək olar. Respublikada fəaliyyət göstərən digər iri qida məhsulları istehsalı şəbəkəsi "Gilan Holding" şirkətlər qrupuna isə Qəbələdə Konserv zavodunu, Qəbələdə Fındıq Emalı zavodunu, Bakı Jalə Şirələri Zavodu, Gilan Alko şərab zavodunu, Un və un məmulatları zavodlarını, süd emalı zavodlarını və digər qida sənayesi müəssisələrini aid edə bilərik.

Son illər Sumqayıt şəhərində istifadəyə verilən “Bismak” Qida sənaye kompleksi MMC və “Sağlam qida” Aqrar sənaye kompleksi öz möhtəşəmliyinə, əhatə dairəsinə, məhsul çeşidinin sayına və keyfiyyətinə görə seçilir və onların məhsullarının bir hissəsi xarici ölkələr ixrac edilir. Qida məhsulları içərisində çörəkbişirmə ölkənin daxili tələbatını ödənilməsinə xidmət edir və hazırda çörəkbişirmə üzrə şəhərlərlə yanaşı kənd və qəsəbələrdə də kiçik müəssisələr (mini dəyirmanlar və çörəkbişirmə sexləri) yaradılır, onların şəbəkəsi getdikcə genişləndirilir.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin 01.01.2017-ci il məlumatına əsasən ölkədə qida məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan 391, içki istehsalı ilə məşğul olan 119, bütün məmulatlarının istehsalı üzrə 7 müəssisə fəaliyyət göstərir və bu müəssisələrin 90%-dən çoxu qeyri-dövlət statusludur. Son illərdə ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin və əhəlinin keyfiyyətli qida məhsulları ilə təminatına diqqətin gücləndirilməsinə yönəldilmiş tədbirlər nəticəsində kənd təsərrüfatı məhsullarının yeyinti və yüngül sənaye sahələrinə inteqrasiyasının sürətləndirilməsi təmin edilib. Buna paralel olaraq ölkədə yeyinti sənayesi məhsulları üzrə özünü təmin etmə səviyyəsi qənaətbəxşdir. Belə ki, şəkər məhsulları, yumurta, meyvə və tərəvəz konservləri, yağ istehsalı, un, çörək və qənnadı məmulatları və ət və süd məhsulları ilə özünü təmin etmə səviyyəsi 80 faizdən yüksəkdir.

Hazırda yeyinti sənayesində artım sürətinə görə qida məhsullarının istehsalı sənayesi digər sahələri qabaqlayır. Belə ki, cədvəl 2.4-ü təhlil etdikdə görürük ki, 2012-ci ilə nisbətən 2016-cı ildə yeyinti sənayesində fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayında

azalma baş vermişdir ki, bu azalma müvafiq olaraq A-qida məhsullarının istehsalı sənayesində 8,6%, B-içki istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrin sayında 6,3%, C-tütün məmulatlarının istehsalı müəssisələrinin sayında isə 8,0% olmuşdur. Lakin məhsul istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrin sayının azalmasına baxmayaraq hər üç sahədə istehsal olunan məhsulların fiziki həcmində artım olmuşdur. Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayının azalıb istehsal həcmnin artmasının əsas səbəblərindən biri səmərəsiz işləyən, müasir texnologiyalardan istifadə etməyən müəssisələrin öz yerini modern müəssisələrə, verimliliyi daha çox olan müəssisələrə verməsidir.

Yeyinti sənayesi müəssisələrinin əsas iqtisadi göstəriciləri

Cədvəl 2.4

A- Qida məhsullarının istehsalı B- İçki istehsalı C- Tütün məmulatlarının istehsalı	İllər					Bazis ilə nisbətən artım tempi %-lə
	2012	2013	2014	2015	2016	
1. Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı A1	427	439	389	382	391	91,4
B1	127	108	118	120	119	93,7
C1	8	8	7	7	7	92,0
2. Sənaye məhsulunun dəyəri, (milyon manat) A2	2 575	2 516	2 597	2 547	3 257	126,5
B2	175,6	207,2	233,1	194,7	208,1	118,5
C2	19,6	13,1	24,6	27,2	41,5	211,7
3. Sənaye məhsulunun fiziki həcm indeksi, əvvəlki ilə nisbətən, faizlə A3	103,1	104,8	102,8	102,9	104,8	-
B3	110,0	112,5	110,1	88,8	94,4	-
C3	85,8	70,9	165,3	90,3	91,8	-
4. Ölkədə istehsal olunmuş sənaye məhsulunda sahənin payı, faizlə A4	1,5	1,7	2,0	2,5	4,3	2,8
B4	0,5	0,7	0,8	0,8	0,7	0,2
C4	0,06	0,04	0,1	0,1	0,14	0,08
5. Əsas kapitala investisiyalar (milyon manat) A5	75,3	160,8	92,4	87,9	63,6	84,5
B5	12,2	16,8	14,6	23,7	4,1	33,6
C5	75,4	0,0	0,0	-	0,8	1,1

Mənbə: www.stat.gov.az "Azərbaycanın sənayesi" 2017

Cədvəl 2.3 və 2.4-ün məlumatlarından göründüyü kimi, sahəyə yönəldilən investisiyaların həcmində bazis ilinə nisbətən 15,5% azalma olmuşdur. İçki istehsalı müəssisələrinin istehsal həcmində bazis ilinə nisbətən 18,5% artım olmuşdur ki, bu artım əsasən mineral və qazlı sular 9 638 min dkl, alkoqolsuz içkilər 17 853 min dkl, üzüm şərabı 1 049 min dkl, məhsullarında daha çox hiss edilmişdir. Cədvəl məlumatlarında C sahəsi kimi qeyd olunan tütün məhsullarının istehsalı isə sektorun digər sahələrinin əksinə olaraq həm müəssisələrin sayında, həm istehsal olunan məhsulların fiziki həcmində, həm də əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların həcmində geriləməkdədir. Belə ki, əgər 2012-ci ildə 2 559 ton fermentləşdirilmiş tütün və 1 965 milyon ədəd papiros və siqaret istehsal olunmuşdursa 2016-cı ildə bu göstərici müvafiq olaraq 1 947 ton və 1 656 milyon ədədə enmiş, əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların həcmi isə 1,1 milyon manat təşkil etmişdir.

Qida məhsullarından ən çox istehsal edilən ət və ət məhsulları 289 min ton, konservləşdirilmiş meyvə və tərəvəz 157 min ton, süd və süd məhsulları 50 296 min ton, bitki yağları 82,3 min ton, qənnadı məmulatları 59,4 min ton, təbii çay 9,4 min ton və s məhsulların istehsal həcmi 2012-ci ilin istehsal həcminə nisbətən 26,5% artmışdır.

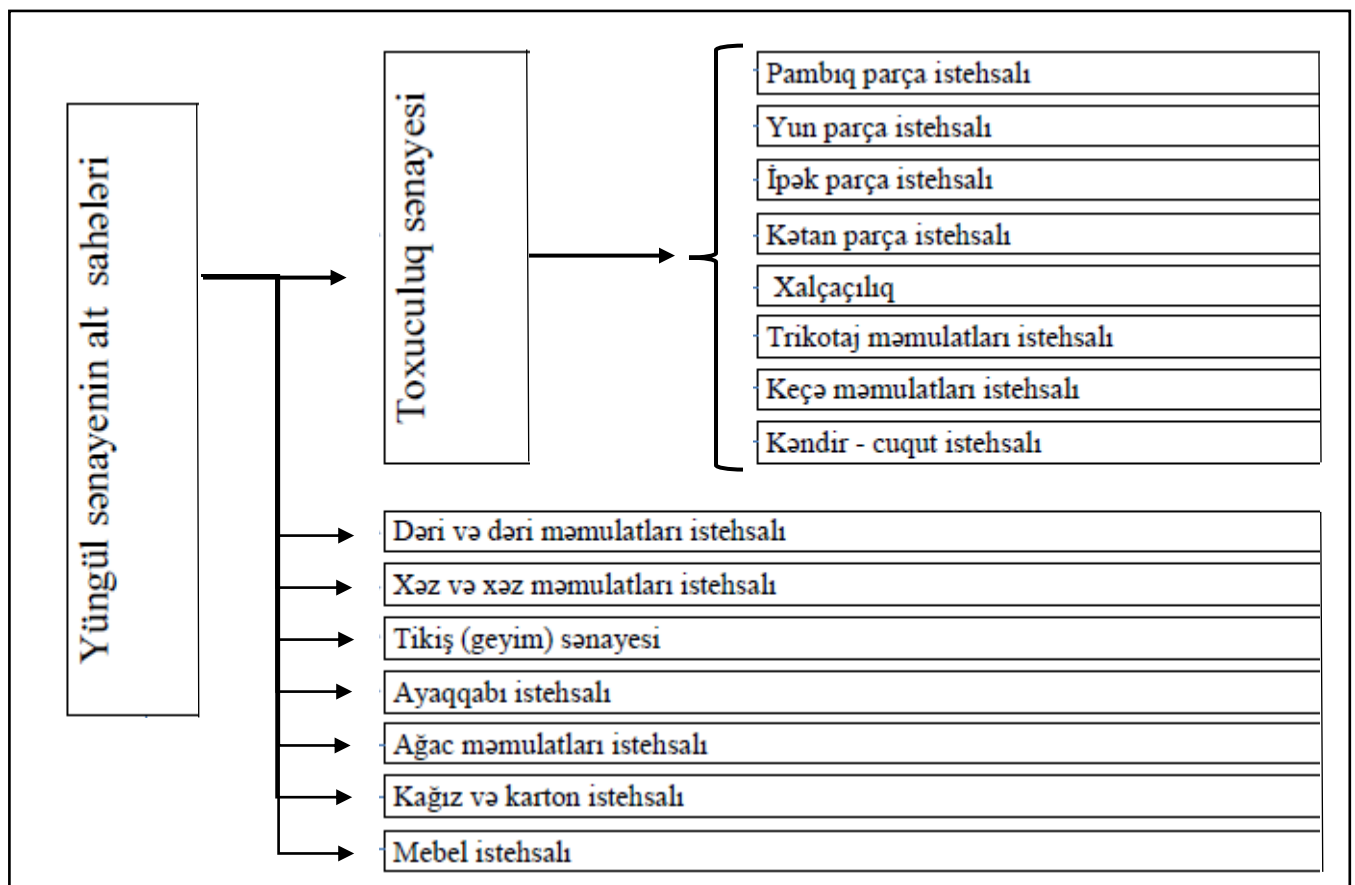
Yüngül sənaye. Tədqiqat işinin birinci bölməsində qeyri-neft sənayesində yüngül sənaye sahələrinin respublikamızda böyük potensiala malik olmasını vurğulamışdıq. Belə ki, yüngül sənaye Azərbaycanda qədim dövrlərdən inkişaf etmiş və təsadüfi deyil ki, XX əsrin əvvəllərində ilk tikiş fabriki Bakı şəhərində açılmışdır. 300 ton xam ipək, 4 milyon ton yun və 22 min ton pambıq mahlıcının istehsalı da həmin dövrə təsadüf edir. bu da ümumrusiya istehsal olunan yüngül sənaye məhsulları üzrə müvafiq olaraq 79%, 10% və 2%-ni təşkil edirdi. Sxem 2.2-də yüngül sənayenin təsnifatı verilmişdir.

Sxemdən aydın olur ki, yüngül sənayesin ən böyük alt sahəsi məhz toxuculuq sənayesidir. Toxuculuq sənayesinin xammal bazasını bitki xammalı (pambıq, kətan), heyvan xammalı (yun, ipək, kürk-dəri) və süni və sintetik liflər təşkil edir və Azərbaycanda yüngül sənayeni inkişafı demək olar ki, yerli xammalın hesabına ödənilir.

Yüngül sənaye məhsullarının istehsalı üzrə ixtisaslaşmış müəssisə və istehsal kompleksləri əsasən Bakı, Sumqayıt, Gəncə, Şəki, Yevlax, Xankəndi şəhərlərində, eləcə də Ordubad inzibati rayonunda yerləşmişdir. Sahənin özünə məxsus xüsusiyyətlərinə işçi heyətinin əsasən qadınlardan təşkil olunmasını da əlavə etmək olar. Yüngül sənaye sahələrində son illərdə baş verən institusional, kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərini təhlil etməklə sahənin Azərbaycanda inkişaf potensialını qiymətləndirmək olar.

Yüngül sənayenin alt sahələrinin təsnifatı

Sxem 2.2

Yüngül sənaye sahələrində də yeyinti sənayesində olduğu kimi son illərdə dövlət müəssisələrinin sayı azalmaqla, qeyri-dövlət statuslu müəssisələrin sayı artmaqdadır və bununla yanaşı mülkiyyət formasına görə iri və orta sahibkarlıq subyektlərinin də sayı artmaqdadır.

Azərbaycan Respublikası DSK-nın məlumatlarına əsasən 01.01.2017-ci il tarixinə ölkənin yüngül sənayesində 300 müəssisə fəaliyyət göstərir, lakin onların sayı 2012-ci ilə nisbətən 32 vahid və yaxud 9,6% azalmışdır ki, bu da ən çox toxuculuq, geyim və ağac məmulatlarının istehsalı sahələrində baş vermişdir. Bütünlükdə 2016-cı ildə yüngül sənaye müəssisələrinin 22,0% -i toxuculuq, 20,0%-i geyim, 7,0%-i dəri məmulatları və ayaqqabıların istehsalı 32,3%-i mebel, 11,3%-i ağac məmulatları və 7,3%-i isə kağız və karton istehsalı sferasında cəmləşmişdir. 2016-cı ildə yüngül sənaye sahələrində sənaye fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün qeydə alınmış fərdi sahibkarların sayı 136 nəfər olmuşdur ki, bunun da 38,0%-i orta və iri, 62,0%-i isə kiçik sahibkarlıq subyektləridir.

**Azərbaycanın yüngül sənayesinin alt – sahələri üzrə fəaliyyət göstərən
müəssisələrin sayı, (vahid)**

Cədvəl 2.5

Alt sahələr	İllər				
	2012	2013	2014	2015	2016
Toxuculuq sənayesi	72	73	66	67	66
Geyim istehsalı	75	74	57	54	60
Dəri və dəri məmulatlarının və ayaqqabıların istehsalı	21	24	22	22	21
Ağacdən məmulatların istehsalı	68	52	48	33	34
Kağız və karton məhsulların istehsalı	24	19	20	21	22
Mebellərin istehsalı	72	84	94	97	97
Cəmi	332	325	306	298	300

Mənbə: www.stat.gov.az, “Azərbaycanın Sənayesi” 2017

Yüngül sənayenin alt sahələrində baş verən institusional dəyişikliklər nəticə etibarilə 2012-2016-cı illərdə istehsal edilən məhsulun həcmnin 155,2% artmasına səbəb olmuşdur. Məhsul istehsalının həcmi də müvafiq olaraq 2016-cı ildə toxuculuq sənayesində 97,7 milyon manatlıq, bazis ilinə nisbətən 68,1% artımla, dəri, dəri məmulatları və ayaqqabı istehsalı sferasında 13,6 milyon manatlıq, bazis ilinə nisbətən 54,0% azalma ilə, geyim istehsalında məhsul istehsalının həcmi 61,1 milyon manatlıq bazis ilinə nisbətən 66,1% artım ilə, mebel istehsalında 58,4 milyon manatlıq, 2012-ci

ilə nisbətən 51,0% artımla, kağız və karton istehsalında 2,8 dəfə artım müşahidə olunmuşdur. Sahə məhsulları içərisində istehsal həcmnin daha çox artdığı məhsullar toxuculuq sənayesində pambıq məhsulları həmçinin pambıq və ipək parçalar, geyim istehsalı sənayesində köynək və trikotaj məhsulları, kağız və karton istehsalı sənayesi məhsulları içərisində isə kağız əl dəsmalları və süfrələrin istehsalında qeydə alınmışdır.

Nəticədə 2016-cı ildə yüngül sənaye sahələri üzrə istehsal edilən 298,0 milyon manatlıq məhsulun 32,5%-ni toxuculuq sənayesi, 20,5%-i geyim istehsalı müəssisələrinin məhsulları, 4,5%-ni dəri və dəri məmulatlarının və ayaqqabıların istehsalı, 4,1%-i ağacdən hazırlanan məhsulların istehsalı, 18,7%-ni kağız və karton məhsulları 19,7%-ni isə mebel məhsulları təşkil etmişdir. (Cədvəl 2.6)

**Azərbaycanın yüngül sənayesinin alt – sahələri üzrə istehsal edilən məhsulun
(işlərin, xidmətlərin) həcmi (milyon manat)**

Cədvəl 2.6

Alt sahələr	İllər					Bazis ilinə nisbətən artım tempi %-lə
	2012	2013	2014	2015	2016	
Toxuculuq sənayesi	57,7	51,3	48,8	31,7	97,0	168,1
Geyim istehsalı	36,8	40,1	54,5	52,4	61,1	166,1
Dəri və dəri məmulatlarının və ayaqqabıların istehsalı	29,6	21,4	19,2	12,3	13,6	46,0
Ağacdən məmulatların istehsalı	11,8	15,1	19,1	16,4	12,1	102,5
Kağız və karton istehsalı	17,3	19,8	28,1	32,0	55,8	3,2 dəfə
Mebellərin istehsalı	38,7	43,9	42,7	45,2	58,4	151,0
Cəmi	191,9	191,3	212,3	189,1	298,0	155,3

Mənbə: www.stat.gov.az, "Azərbaycanın sənayesi" 2017

Yüngül sənaye sahələrinin inkişafı ölkədə bu sahənin investorlar tərəfindən hansı dərəcədə cəlb ediliyindən də asılıdır. Təkcə, 2012-2016-cı illərdə yüngül sənaye sahələrinə ümumilikdə 240,8 milyon manat investisiya qoyulmuşdur ki, bu məbləğin 65,1 milyon manatı, faizlə ifadədə 27%-i toxuculuq sənayesi müəssisələrinin, 29,9 mln manatı yəni 12,4%-i geyim istehsalı müəssisələrinin, 8,8 mln manatı yəni 3,6%-i dəri, dəri məmulatları və ayaqqabı sahəsinin, 103,9 mln manatı, yəni 43,1%-i ağac

məmulatları istehsalı müəssisələrinin, 33,1 milyon manatı faizlə ifadədə 13,7%-i kağız və karton istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrin, 129,5 mln manatı mebellərin istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrin payına düşmüşdür.

Kimya sənayesi. Azərbaycan sənayesinin tərkib hissəsi olan kimya sənayesi ölkəmizdə zəngin ənənələrə malikdir. Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərində 250 adda istehsal edilən kimya məhsulları hazırda da bu potensialı qoruyub saxlamaqdadır. XX əsrin axırlarından kimya sənayesinin xüsusi çəkisinin ümumi sənaye istehsalında aşağı düşməsinə baxmayaraq, sahənin fəaliyyətinin bərpası, yeni daha məhsuldar texnologiyaların tətbiqi, ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması, xammal-enerji tutumunun aşağı salınması istiqamətində aparılan tədbirlər nəticəsində kimya sənayesi rəqabətqabiliyyətli və ixrac potensiallı sahə statusunu bərpə edə bilmişdir.

Respublikamızda kimya sənayesinin məhsulları digər sənaye sahələrinin məhsulları üçün aralıq məhsul rolunu oynayır. Kimya sənayesində istehsal olunan məhsullar əsasən propilen, etilen, polietilen, izopropil, azot və s kimyəvi məhlullar, lak-boya məmulatları, kimyəvi turşular, əczaçılıq məhsulları: müxtəlif tərkibli antibiotik və dərman preparatları, tənzif məmulatlarından ibarətdir. Cədvəl 2.1 və Cədvəl 2.2-ün məlumatlarından istifadə edərək onu demək olar ki, son illərdə kimya sənayesinin ümumi sənaye istehsalında payı artmaqdadır. Belə ki, əgər 2012-ci ildə kimya sənayesində 253,9 milyon manatlıq məhsul istehsal edilmişdirsə 2016-cı ildə bu rəqəm 557,2 milyon manata çatmışdır.

Kimya və sənayesi müəssisələrinin normal işləməsi üçün xarici şirkətləri bu sahəyə cəlb etmək zəruridir. Həmçinin inkişaf proqramları əsasında müasir tələblərə cavab verən yeni müəssisələrin tikilməsi üçün investisiya qoyuluşu məsələləri həll edilməlidir. Bu sahəyə investisiya qoyuluşlarını artırmaq üçün güzəştlər tətbiq olunmalıdır. Çünki Azərbaycanda bu sahənin inkişafı üçün kifayət qədər potensial vardır. Son illərin statistik göstəricilərinə əsasən kimya sənayesinə 2012-2016-cı illərdə ümumilikdə 173,7 milyon manat investisiya qoyulmuşdur ki, bunun da 90%-ni daxili investisiyalar təşkil

edir. Respublikamızda Kimya sənayesinin inkişafına təkan verəcək mühüm addımlardan biri Sumqayıtda yaradılan Kimya Sənaye Parkı olmuşdur. Kimya Sənaye Parkı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2011-ci il 21 dekabr tarixli 548 nömrəli Fərmanı ilə yaradılmışdır. Parkın Baş Planına əsasən Parkın Sənaye Zonasında aqro və tibb kimyası, məişət kimyası, tikinti sənayesi kimyası, elektronika və avtomobil sənayesi kimyası, polimerlər və sənaye avadanlıqlarının istehsalı üçün nəzərdə tutulmuş müəssisələr yerləşir.

Metallurgiya sənayesi. Metallurgiya sənayesinin inkişafı üçün ölkəmizdə bütün imkanların mövcudluğu və sənayenin bu sahəsi üçün xarakterik xüsusiyyətləri tədqiqat işinin birinci bölməsində nəzərinizə çatdırmışdıq.

Mövcud təbii-iqtisadi potensialdan daha səmərəli istifadə edilməsi, ölkə iqtisadiyyatının qara və əlvan metallara olan tələbatının dolğun ödənilməsi və ölkəmizdə metallurgiya sənayesinin özünün ixrac yönümlü sahəyə çevrilməsi məqsədlərindən irəli gələrək Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə dəmir filizinin hasilatından polad istehsalına qədər, əlvan metalların saflaşdırılmasına qədər olan bütün tsiklləri əhatə edən infrastrukturun qurulmasına başlanmışdır.

Sahənin tərkib hissələrinin, sahədə baş verən iqtisadi inkişafın, institutsional dəyişikliyin və mövcud vəziyyətin təhlilinə keçməzdən əvvəl sahənin ölkə iqtisadiyyatında, ümumi daxili məhsulda payını nəzərdən keçirmək lazımdır. Belə ki, metallurgiya sənayesi 2012 ci ildə ölkədə istehsal olunan ÜDM-in 0,9%-ni, ümumi sənaye məhsulunun isə 1,4%-ni təşkil edirdisə 2016-cı ildə bu indeks müvafiq olaraq 0,6%, 1,2%-ə enmişdir. Əgər 2012-ci ildə sənayenin bu sahəsində 518,3 milyon manatlıq məhsul istehsal edilmişdirsə 2016-cı ildə bu rəqəm 420,7 milyon manata enmişdir. Metallurgiya sənayesində ötən illərə nisbətən azalmanın səbəbi daxili və xarici tələbatın artmasına baxmayaraq bu sahəyə investisiya axınının zəif olması ilə əlaqədardır. Əgər 2012-ci ildə metallurgiya sənayesində əsas kapitalla 54,4 milyon manat məbləğində investisiya qoyulmuşdursa 2014-cü ildən başlayaraq investisiyaların həcmində

əhəmiyyətli dərəcədə azalma olmuş və 2016-cı ildə metallurgiya sənayesinə yönəldilən investisiyaların həcmi 1,3 milyon manat olmuşdur (Cədvəl 2.3).

Hazırda Respublikamızın metallurgiya sənayesində ümumi olaraq 29 müəssisə fəaliyyət göstərir ki, onların 5-i dövlət, 24-ü isə qeyri-dövlət statuslu müəssisələrdir. "Baku Steel Company" və "Bakı Polad Tökmə" ASC Azərbaycanda ən iri metallurgiya zavodlarıdır. "Baku Steel Company" 2001-ci ildən Azərbaycanda polad istehsalı ilə məşğuldur və ölkədə ilk metallurgiya şirkəti hesab olunur. Zavodun 2007-ci ildə illik istehsal gücü 386 456 ton olmuşdur və hazırda polad istehsalına görə illik istehsal gücü 1 000 000 tona (bir milyon tona) çatmışdır. Bakı Polad Tökmə'nin isə illik istehsal gücü 100 min tona çatdırılmışdır. Bu müəssisələrdə uyğun olaraq hazırda 2100 və 750 nəfər işçi çalışır.

2012-2016-cı illərdə Azərbaycan respublikasında əsas növ qara metallurgiya məhsullarının istehsalı dinamikası (min ton)

Cədvəl 2.7

Məhsul növləri	İllər					Bazis ilinə nisbətən artım tempi %-lə
	2012	2013	2014	2015	2016	
Dəmir filizi	207,3	141,4	91,4	127,6	25,5	12,3
Polad tökmə	444,2	255,2	324,1	302,0	345,3	77,7
Polad borular	61,8	60,8	35,9	29,8	53,8	87,5
Armatur	244,8	233,4	251,5	223,2	235,0	95,9
Qara metaldan məftil və kanatlar	323,2	483,9	389,9	234,1	216,0	66,8

Mənbə: www.stat.gov.az, "Azərbaycanın sənayesi" 2017

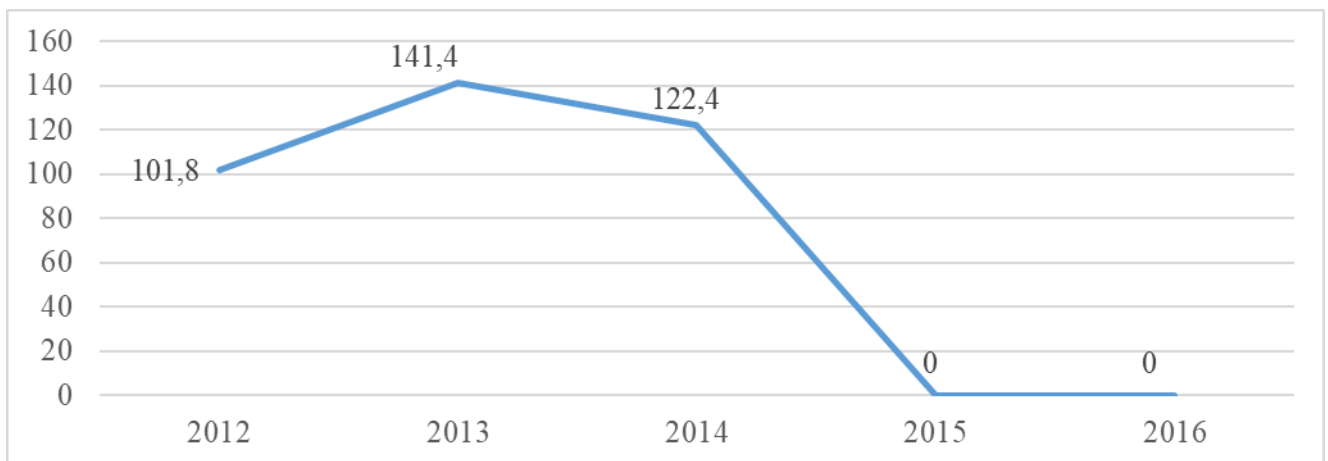
Cədvəli təhlil etdikdə görürük ki, son illərdə 2012-ci ilə istehsal nisbətən istehsalın həcmi azalsa da lakin 2016-cı ildə ötən illə müqayisədə sahənin polad tökmə, polad borular və armatur istehsalı sahələrində artım vardır. Əgər 2012-ci ildə dəmir filizi istehsal edən müəssisələrdə istehsal olunan məhsul həcmi 207,3 min ton olmuşdursa bu rəqəm 2016-cı ildə 25,5 min tona enmişdir ki, bu da bazis ilinə nisbətən 87,7% az, polad tökmə sahəsində 2016-cı ildə 345,3 min ton bazis ilinə nisbətən 22,3% az, polad borular istehsalında 2016-cı ildə 53,8 min ton bazis ilinə nisbətən 12,5% az, armatur istehsalı

müəssisələrində 235 min ton məhsul istehsal edilmiş və bu da bazis ilinə nisbətən 4,1% az məhsul deməkdir.

Metallurgiya sənayesinin digər bir qolu olan əlvan metallurgiya sənayesinin inkişafı Respublikamızda iqtisadi aktivliyə təsir edən əmiyyətli sənaye sahəsi kimi mis, qızıl, gümüş və digər qiymətli, az qiymətli və nadir metalların ixrac potensialının artırılmasına imkan verir. Azərbaycanda əlvan metallar içərisində ən geniş yayılanı alüminiumdur ki, onun da tarixi 1954-cü ilə təsadüf edir. Daşkəsən filizsaflaşdırma müəssisəsinin yaradılması ilə ölkəmizdə alüminiumun saflaşdırılmasına başlanmışdır.

Azərbaycanda alüminium oksidi istehsalı (min ton)

Sxem 2.3

Hazırda Azərbaycanda müasir alüminium sənayesi yaradılır. 21 yanvar 2012-ci ildə ölkə iqtisadiyyatı üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edən hadisə «DET Al» Alüminium Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyətin (MMC) - «Gəncə Alüminium» zavodunun (GAZ) açılışı baş vermişdir ki, bu da respublikamızda müasir səviyyədə alüminium sənayesinin yaradılması üçün birinci addım atılmışdır.

Alüminium sənayesinin fəaliyyətini xarakterizə edən əsas texniki-iqtisadi göstəricilərin sistemli yanaşma əsasında təhlili göstərir ki, alüminium istehsalının əsas xammalı hesab edilən alüminium oksidinin (gil-torpağın) istehsalı son illər 101,8 min tonla 141,4 min ton arasında dəyişmiş, müxtəlif obyektiv və subyektiv səbəblərdən onun istehsalı 2015-ci ildə dayandırılmışdır.

Lakin əlvan metallar istehsal edən digər müəssisələrdə məhsul istehsalının natural istifadədə həcmində kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri baş vermiş, 2012-ci ilə nisbətən 2016-cı ildə mis filizləri və kondensatları 3,9 dəfə qızıl istehsalı 21,3% – alüminium qapı və pəncərə bloklarının sayı 6,6 min ədəd –artmış, gümüşün istehsalı isə 49,9% - azalmışdır (Cədvəl 2.8).

Azərbaycanda əlvan metallurgiya sənayesi müəssisələrində əsas növ məhsul istehsalı

Cədvəl 2.8

Məhsul növləri	Ölçü vahidi	İllər					Bazis ilə nisbətən artım dinamikası
		2012	2013	2014	2015	2016	
Gil – torpaq (alüminium oksidi),	min ton	101,8	141,4	122,4	0	0	x
Mis filizləri və kondensatları	ton	504,7	329,0	674,6	969,2	1 947	3,9 dəfə
Qızıl	kq	1 562	1 619	1 873	2 229	1 895	121,3%
Gümüş	kq	626,0	630,1	239,5	132,5	320,1	51,1%
Bentonit	min ton	157,9	91,9	81,2	54,0	49,3	31,2%
Alüminium qapı və pəncərə blokları,	min ədəd	19,1	21,1	23,4	27,4	25,7	134,6%

Mənbə: www.stat.gov.az, “Azərbaycanın sənayesi” 2017

Qara və əlvan metallurgiya sənayesində baş verən kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri təhlilin əhatə etdiyi dövrdə bir çox məhsullar üzrə ixracın artmasına, idxal məhsullarının tərkibində isə dəyişikliyin baş verməsinə şərait yaratmışdır. Buna baxmayaraq, qara və əlvan metallurgiya sənayesi sahələrində idxal–ixrac əməliyyatlarının daha səmərəli təşkil üzrə çoxsaylı ehtiyat imkanları mövcuddur. Bununla yanaşı Respublikada potensial metallurgiya ehtiyatlarının və sahə üzrə istehsal ənənələrinin olması, habelə bu sahəyə dövlət dəstəyinin göstərilməsi ölkədə qara və əlvan metallurgiyanın sürətlə inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli şərait yaratmış olur. Sənayesinin əsas istiqamətlərindən biri kimi tikinti, nəqliyyat və digər infrastruktur

sahələri, gəmiqayırma, maşınqayırma və s. sahələrin inkişafına təkan verən sənaye sahələridir.

Tikinti məhsulları istehsalı sənayesi. Respublikamızda tikinti məhsulları istehsal edən müəssisələr qeyri-neft sənayesinin inkişafında, elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsində, iqtisadi inkişaf üçün maddi bazanın formalaşdırılmasında, ölkənin iqtisadi potensialının artırılması və müdafiə qabiliyyətinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır.

Azərbaycanda “Akkord” Sənaye-tikinti investisiya korporasiyası, “Gilan Holding”; “Azfen” BM; “AZ-İnşaat”, “Evrascor”, “ANT Group”, “Avesta Consern”, Creacan inşaat şirkəti, “AS Group Investment” iri tikinti şirkətlərinin yaradılması kiçik və orta tikinti təşkilatlarının sayının azalmasına əsaslı təsir göstərmişdir. Məsələn, “Akkord” STİK-nın tərkibində beton, dəmir-beton, metal-konstruksiya, asfalt, kərpic, mərmər, daş-çınqıl və sair tikinti materialları istehsal edən 40 zavod fəaliyyət göstərir. Korporasiya – 150-9001; 150-14001; OHSAS-18001 kimi beynəlxalq sertifikat almışdır. “Akkord” iri yaşayış sahələrinin idman komplekslərinin, körpülərin, keçidlərin, su təchizatı və kanalizasiya xətlərinin tikintisini maliyyələşdirir və həyata keçirir. Bu şirkətlərdən “Gilan Holding” 1992-ci ildən Azərbaycanda irimiqyaslı layihələrə sərmayələr yatırır. Onun tərkibində asfalt, tikinti materialları, kərpic, quru suvaq, seramik istehsalı ilə məşğul olan zavodlar, eləcə də Gilan Pacific İnşaat firması fəaliyyət göstərir.

Tikinti materialları təbii və süni materiallardır və təyinatı üzrə bina və qurğuların, körpülərin tikintisi və təmirində istifadə olunur. Qədim və ənənəvi materiallarla yanaşı, beton, polad və plastmaslar kimi yeni tikinti materialları hazırda geniş şəkildə istifadə edilməkdədir. İstehsal prosesinin növündən asılı olaraq tikinti materiallarına təbii materialları daş, çınqıl, qum, taxta və süni kimyəvi materialları sement, emulsiyaları, boyaları aid edə bilərik. Tikinti materialları sənayesinin təsnifatını aşağıdakı kimi vermək olar:

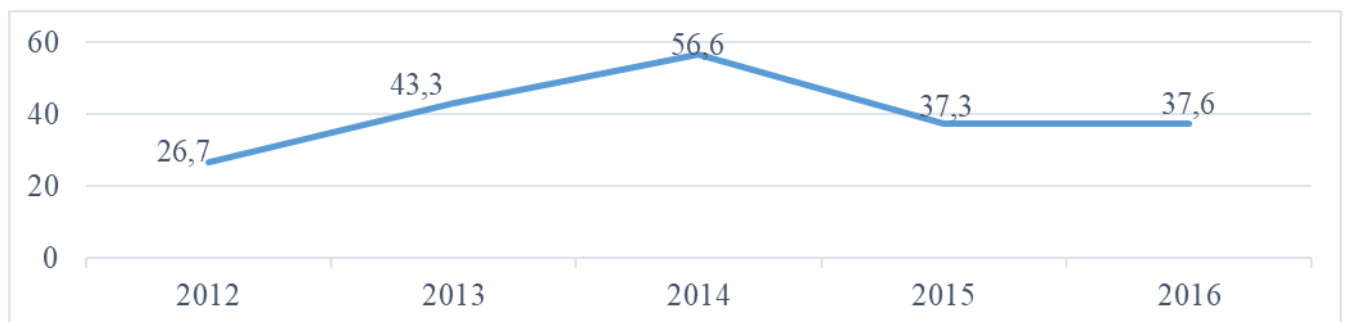
1. Mərmər, əhəng daşı, qranit, təbii daş və çınqıl hasilatı və onlardan hazırlanan üzlük materialların istehsalı;
2. Əla növ sement, gips və əhəng istehsalı;
3. Keramik, plastik və farfor məmulatların istehsalı;
4. Dam örtükləri üçün yumşaq materialların və izolyasiya materiallarının istehsalı;
5. Polimer və kiçuk məmulatların istehsalı;
6. Asbest-Beton istehsalı;
7. Tikinti üçün metal konstruksiyaların istehsalı;
8. Taxta-şalban məmulatların istehsalı.

Respublikamızda tikinti materiallarına tələb ildən ilə artmaqdadır. Biz bunu sahəyə investisiya qoyuluşlarının artımı ilə də deyə bilərik.

Qeyd edildiyi kimi, tikintidə əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların bir hissəsi də əsas növ tikinti materiallarının, metal-konstruksiyaların və məmulatların istehsalına yönəldilir. 2012-2016-cı illər ərzində ölkədə tikinti materiallarının istehsalı sahələrində əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların məbləği 30%, natural ifadədə 10,6 milyon manat artmışdır.

**Tikinti məhsullarının istehsalında əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalar
(milyon manatla)**

Sxem 2.4

2016-cı ilin statistik məlumatlarına əsasən ölkədə 224 tikinti materialları istehsalı ilə məşğul olan müəssisə fəaliyyət göstərir ki, bunun da 95%-i qeyri-dövlət statusludur.

İstehsal olunan məhsulların ümumi dəyəri 397,2 milyon manat olmuşdur ki, bu da 2012-ci ilin göstəricisindən 74,2 milyon manat və yaxud 29,3% çox olmuş və istehsal olunmuş sənaye məhsulunun ümumi dəyərində sahənin payı 1,3% olmuşdur.

Araşdırmalar göstərir ki, bu sahədə dinamik inkişaf təmin edilmişdir. Belə ki, müqayisə edilən illər ərzində ölkədə sement istehsalı 17,5%, gips istehsalı 3,5%, tikinti kərpic 10%, taxta – şalban istehsalı 3,5 dəfə, dəmir-beton konstruksiyalar 2,3 dəfə artmış, yalnız süni daşdan tikinti bloklarının istehsalında 2,5%, keramik plitələr və qeyri-filiz tikinti materialları istehsalında 2012-ci ilin göstəricisindən olaraq 50%-dən çox azalmışdır.

Əsas növ tikinti materiallarının, məmulat və konstruksiyaların istehsalı

Cədvəl 2.9

	Ölçü vahidi	İllər					Bazis ilinə nisbətən artım dinamikası
		2012	2013	2014	2015	2016	
Sement	min ton	1965,8	2296,1	2940,7	2732,9	2 310	117,5
Gips	min ton	150,5	249,8	22,7	196,5	155,8	103,5
İnşaat üçün əhəng daşı və digər daşlar	min ton	535,2	565,0	458,5	345,1	553,1	103,3
Tikinti kərpic	min k. m	213,2	450,0	426,1	280,6	234,1	109,8
Tikinti blokları	min ton	132,5	145,8	143,8	177,6	128,8	97,5
Keramik plitələr	min kv m	78,2	115,3	74,9	31,9	32,5	41,5
Qeyri – filiz tikinti materialları	min ton	758,1	522,2	410,4	201,2	162,9	21,4
Taxta – şalban	min kub m	341	4 470	388,1	430,0	1 179	3,5 dəfə
Yığma dəmir – beton konstruksiyalar	min kub m	47,3	28,3	36,0	27,3	110,9	2,3 dəfə

Mənbə: www.stat.gov.az, "Azərbaycanın sənayesi" 2017

Respublikamızın qeyri-neft sənayesində maddi-texniki bazanın modernləşdirilməsi, sənaye sahələrinin restrukturizasiyası, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və bütünlükdə ölkədə aparılan iqtisadi islahatların nəticəsi olaraq 2017-ci ildə ÜDM cari qiymətlərlə 70 135,1 milyon manat manat olmuşdur ki, bu da ötən il ilə müqaisədə 11 faiz çoxdur. Adambaşına düşən ÜDM-in həcmi 7205.0 manat təşkil etmişdir. 2017-ci ildə ÜDM-in

28 087,3 milyon manatı əlavə dəyər kimi sənayedə istehsal edilmiş, o da ümumi daxili məhsulun 40,1% təşkil etmişdir.

Azərbaycanda qeyri-neft sənayesinin inkişaf istiqamətləri, qeyri-neft sənayesində ixrac potensialından istifadə imkanları və tənzimlənməsi problemləri, xarici ticarətdə sənaye müəssisələrinin istehsal etdiyi məhsulların və ümumilikdə strukturun şaxələndirilməsi, ixracın, xüsusilə qeyri-neft ixracının stimullaşdırılması, lisenziyaların verilməsi və ixrac, gömrük əməliyyatlarının sadələşdirilməsi, bu sahəyə investisiyaların cəlb edilməsi ilə sıx bağlıdır. Rəqabətə davamlı sektorların yaradılmasının əhəmiyyətini xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Rəqabətqabiliyyətli qeyri-neft sənayesi sahələrinin yaradılması həm ölkədaxili həm də xarici tələbin ödənilməsi, istehsal olunan məhsulların texnoloji dəyər zəncirlərinin yaxşılaşdırılması, ixrac potensialının artırılması həmçinin idxalın əvəz olunması siyasətinin dəstəklənməsi ilə bilavasitə əlaqədardır.

2.3 Müasir qloballaşdırma şəraitində qeyri-neft sənayesinin ixrac potensialı və rəqabətqabiliyyətliliyinin identifikasiyası

Rəqabət, nisbətən ədalətli bir yarış mühitində bərabər şəkildə, iki və yaxud daha çox oxşar iştirakçıların əvvəlcədən müəyyən edilmiş qaydalara riayət etməsi və məhdud yer uğrunda öncül mövqe tutmaq səyi kimi, rəqabət qabiliyyətlik isə bir sektor səviyyəsində rəqiblərə nisbətən həm yüksək qiymət, həm də yüksək qiymətə layiq olan yüksək dəyərli məhsullar istehsal etmək qabiliyyəti kimi nəzərdən keçirilir. Məhsul istehsal edib ixrac edən sənaye sahələri daim yenilikləri tətbiq edən və məhsulun keyfiyyətini yaxşılaşdıran müəssisələrdən təşkil olmalıdırlar ki, beynəlxalq iqtisadiyyatda rəqabətqabiliyyətlilik üzrə öncül mövqe tuta bilsinlər. Burada biz yenilikləri tətbiq edən müəssisələr dedikdə fəaliyyət göstərdiyi sahədə məhsul və xidmətin necə tərtib olunduğunu, istehsal olunduğunu, satıldığı və dəstəkləndiyini araşdıran müəssisələri nəzərdə tuturuq. [M.Porter, 1995]

Bu mənada rəqabətcabiliyyətliliyi bazar təzyiqlərinin istiqaməti və intensivliyinə görə, rəqiblərdən öncə bazarın hər hansı segmenti üçün istehsal olunan məhsul və xidmətləri necə istehsal etmək, satışa çıxarılma məsələləri və satışdan sonrakı məsələlərə görə rəqiblərin savaşı adlandırıla bilər və bu da həmin müəssisələrin daima yenilik mühitində, çatışmazlıqlarının aradan qaldırılması istiqamətində və əldə etdikləri fərsətləri dəyərləndirmə sahəsində bacarıqlarının artmasını özündə ehtiva edir.

Müasir qloballaşma proseslərinin dərinləşdiyi bir şəraitində milli iqtisadiyyatlarının inkişaf tempindən geri qalması və ölkədə mövcud olan qeyri-neft sənayesi sahələrinin rəqabət apara bilmək qabiliyyətinin aşağı olması bu sahədə optimal iqtisadi modellərin işlənilib hazırlanmasını və bu modellərin məğzində əsasən iqtisadi maraqların qorunmasını, iqtisadiyyat sahələrinin şaxələndirilməsini, iqtisadiyyatın xammal və təbii resurslardan asılılıq amillərinin azaldılması və s, kimi prioritet vəzifələr qarşıya qoyulmalıdır. İqtisadiyyatın xammal və təbii resurslardan asılılığının azaldılması bir mənalı olaraq qeyri-neft sənayesi sahələrinin inkişafını və qeyri-neft sənayesi məhsullarının ixracının həvəsləndirilməsi kimi dövlətin tənzimləmə alətlərini tələb edir.

İxrac potensialının rəqabətcabiliyyətliliyinin artırılmasında yerli, regional və beynəlxalq amillər mühüm rol oynayır. Bəzi ölkələrin xarici iqtisadi siyasətinə nəzər saldıqda bunu aydın şəkildə görə bilərik. Azərbaycanın ixrac potensialına təsir göstərən yerli amillər əhali, mövcud təbii ehtiyatlar, iqlim və digər amillərdir. Regional amillər Azərbaycanın qonşu dövlətlərlə qarşılıqlı münasibətləri, regional iqtisadi və dini amillərdir. Məsələn, Azərbaycanın Ermənistan ilə qarşılıqlı iqtisadi əlaqələri olmadığından düşmənlə ölkə ilə müttəfiq olan dövlətlər ilə də qarşılıqlı iqtisadi əlaqələr ixrac potensialımız üçün rəqabətcabiliyyətli amil hesab olunur. Buna görə hər hansı bir dövlət ixrac potensialını araşdırarkən və məhsulların ixracını həyata keçirərkən qonşu dövlətlərdə olan iqtisadi vəziyyəti nəzərə almalıdır. Beynəlxalq amillər dedikdə aşağıdakı aspektlər nəzərdə tutulur:

- Ölkələrin daxili strukturları eynidir

- İqtisadiyyatın qloballaşma strategiyası (regionlarda liderlik təşəbbüsünə yönəlmiş)

- Dünya bazarında yüksək inhisarçılıq səviyyəsi.

Yuxarıda göstərilən xarici iqtisadi siyasəti formalaşdıran amillər üç fərqli qrupda milli, iqtisadi və regional faktorları nəzərə alaraq araşdırıla bilər.

Müasir dövr elm və texnologiyanın inkişafı ilə sıx bağlıdır. Bu səbəbdən, xarici ticarətlə bağlı məsələlərdə milli iqtisadiyyatın və elmi texnologiyaların inkişafı əsas amil kimi mühüm rol oynayır. Texnoloji irəliləyiş ölkənin iqtisadi inkişafına kömək edir və rəqabət gücünü artırır həmçinin xarici bazarlarda ixrac potensialını gücləndirir. Texnoloji yenilik müxtəlif ölkələrdə mövcud olan istehsal proseslərində fərqlər yaradır. Bu fərq sayəsində texnoloji cəhətdən inkişaf edən ölkə nisbətən üstünlük qazanır. Beləliklə, yeni texnologiya ölkədə eynicinsli məhsullarının ixracı üzrə ölkəni inhisara çevrilib ixrac potensialını maksimum səviyyəyə çatdırsa belə, yeni texnologiya həmin ölkə üçün müvəqqəti üstünlük yarada bilər. Çünki zaman keçdikcə həmin texnologiya digər ölkələrdə də istifadə olunur.

Ölkədə həyata keçirilən iqtisadi islahatlar ixrac potensialının artırılması üçün çevik və effektiv yanaşma tələb edir. Belə yanaşmalardan biri iqtisadiyyatın sferaları arasında səmərəli əlaqənin qurulması və ixrac edilən məhsulların rəqabət qabiliyyətliliyi modelidir. Sənaye texnoparklarının, aqroparkların yaradılması bu sahədə aktual xarakter kəsb edir. Ölkə əhalisinin məşğulluğu, gündəlik tələbat malları və ərzaq təhlükəsizliyinin ödənilməsi üçün qeyri-neft sənayesi sferalarında xüsusi əhəmiyyətli istehsal zonalarının yaradılması və bu sahədə müasir modellərdən sayılan aqroparkların yaradılması məqsədəuyğun hesab edilir. Aqroparklara ehtiyacı doğuran səbəblərdən əlavə beynəlxalq aqropark təcrübəsinin öyrənilməsi, ölkəmizdə bu modelin üstünlüklərinin araşdırılması və onların mövcud problemlərinin üzə çıxarılması yeni yaranmaqda olan aqroparkların effektiv işləməsinə dəstək olmaq və aqropark təcrübəsinin daha da genişləndirilməsi məqsədini daşıyır. Hesab etmək olar ki,

Azərbaycanda aqropark tipli modellərin yaradılması kənd təsərrüfatı və sənaye əlaqələrinin səmərəli təşkilində mühüm rol oynayacaq və bu qeyri-neft sənayesinin davamlı inkişafına, sənaye sahələrinin böyüməsinə, əhəlinin gəlirlərinin artmasına, ixrac səbərinin genişlənməsinə və ölkədə daha keyfiyyətli ərzaq təminatının yaradılmasına müsbət təsir göstərəcək.

Respublikamızda qeyri-neft sənayesinin ixrac potensialının artırılması istiqamətində aparılan tədqiqatda sənayenin qeyri-neft sektorunun mövcud vəziyyətinin təhlilindən əlavə sektoru əhatə edən sahələrin istehsal etdikləri məhsulların xarici ticarət dövriyyəsindəki iştirakının, ixracın strukturunun və istehsal olunan məhsulların rəqabət qabiliyyətlilik məsələlərinin də təhlilinə ehtiyac vardır.

**Azərbaycanın 2016-cı il üzrə xarici iqtisadi ticarət dövriyyəsinin göstəriciləri
(milyon dollar ilə)**

Cədvəl 2.10

Ölkə qruplarının adı	Xarici ticarət dövriyyəsi	İdxal	İxrac	Ticarət balansı
Cəmi ondan:	17 675,7	8 532,4	9 143,3	610,9
MDB ölkələri	2 825,3	2 161,7	663,6	-1 498,1
Avropa İttifaqı	6 173,9	2 222,3	3 951,6	1 729,3
Asiya-Sakit okean İqtisadi Əməkdaşlığı	5 464,0	3 611,2	1 852,8	-1 758,4
Dünyanın digər ölkələri	3 212,5	537,2	2 675,3	2 138,1

Mənbə: www.stat.gov.az, "Azərbaycan Rəqəmlərdə" 2017

2016-cı ilin rəsmi statistik rəqəmlərinə əsasən Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər dünyanın 174 ölkəsi 103 ölkə ilə ixrac əməliyyatları, 168 ölkə ilə idxal əməliyyatları olmaqla xarici ticarət əməliyyatları həyata keçirmişdir. DSK məlumatlarına əsasən 2016-cı il üzrə xarici ticarət dövriyyəsi 17 milyard 675,7 milyon ABŞ dolları, o cümlədən ixracın dəyəri 9 milyard 143,3 milyon dollar 2015-ci ilə nisbətən 20% az təşkil etmişdir ki, bunun da 1 milyard 174,4 milyon manatı qeyri-neft sektoru məhsullarının payına düşmüşdür. İdxalın dəyəri 8 milyard 532,4 milyon ABŞ dollar təşkil etmişdir. Nəticədə 610,9 milyon ABŞ dollarlıq müsbət

ticarət saldosu yaranmışdır. Strateji yol xəritəsinin əsas məqsədlərindən biri də dünya ərzaq və kənd təsərrüfatı bazarının ekoloji cəhətdən təmiz məhsul ixracının maksimum artırmaqdır. Buna əsasən, 2016-cı ildə ixrac dövriyyəsinin 43,2%-i Avropa İttifaqı ölkələri, 7,2%-i MDB üzvü dövlətləri, 49,6%-i isə Asiya-Sakit okean İqtisadi Əməkdaşlığı ölkələri və dünyanın digər ölkələrinin payına düşmüşdür.

İxrac edilmiş məhsulların içərisində qeyri-neft sənayesi məhsullarından neft məhsulları, plastik kütlə, kimya sənayesi sahələrində istehsal olunan məhsulları, pambıqdan alınan iplik və bitki yağları, maşın və mexanizm, elektrik cihazları, avadanlıqları, plastik-kauçuk kütlə və ondan hazırlanan məhsullar, odun məmulatları, emal olunmamış gön dəri və təbii xəzdən hazırlanan məmulatlar, kağız və karton məmulatları, azqıymətli materiallar və onlardan məmulatların xüsusi çəkisi üstünlük təşkil etmişdir.

İqtisadi islahatların təhlili və kommunikasiya mərkəzinin ixrac icmalına əsasən 2017-ci ilin 11 ayı ərzində qeyri-neft sektoru üzrə 1 milyard 387 milyon ABŞ dolları həcmində məhsul və xidmətlər ixrac təşkil etmişdir. Bu isə 2016-cı il ilə müqayisədə qeyri-neft sektoru üzrə ixracın 20 faizdən çox artdığını göstərir. Həmçinin mərkəzin məlumatlarında Rusiya Federasiyası qeyri-neft məhsulları üzrə ən çox ixrac əməliyyatı etdiyimiz ölkə olmuşdur. Digər bir məlumatda isə 2017-ci il ərzində Rusiyaya 498 milyon, Türkiyəyə 264 milyon, İsveçrəyə 133 milyon, Gürcüstana 120 milyon və İtaliyaya 52 milyon ABŞ dolları dəyərində qeyri-neft sektoru məhsulları ixrac olunmuş və bu ölkələr qeyri-neft sektoru üzrə 5 əsas ixrac ölkəsi kimi qərarlaşmışdır.

Ölkəmizdə qeyri-neft sənayesinin ixrac potensialının araşdırılması və inkişafı məsələlərində “Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu” yaxından iştirak edir. Qeyri-neft sənayesində ixrac potensialının əsası olan meyvə şirələri və nar şirələri hazırda dünya bazarı və əsasən də həmsərhəd ölkələrin bazarları üçün maraqlıdır və Azərbaycan bu məhsulların istehsalında müqayisəli üstünlüyə malikdir. Hazırda dünya bazarında nar şirələrinə, fındığa tələb bu məhsulların təklifindən çoxdur. Avropa,

Asiya, Amerika, Atlantika və Okean regionları bu məhsulların ixracının stimullaşdırılmasında böyük rolları vardır.

Azərbaycanda qeyri-neft sənayesinin inkişaf etdirilməsi, ölkədə iqtisadiyyatın ixrac potensialının, eləcə də qeyri-neft sənayesi məhsullarının rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılmasına, idxalı əvəzedici məhsulların istehsalının artırılmasına, regionlarda əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsinə, kapital yatırımlarının və innovativ texnologiyaların cəlb edilməsi kimi mühüm vəzifələrin yerinə yetirilməsinə istiqamətlənmişdir. Müasir istehsal və bazar infrastrukturuna malik iqtisadi inkişafa xidmət edən strukturların yaradılması (sənaye parklarının, sənaye texnologiya zonalarının, aqroparkların) ölkəmizdə qarşıya qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsinin dünya standartları çərçivəsində həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Xüsusi sənaye zonaları ölkədə sənaye sahələrinin inkişafına və ölkə iqtisadiyyatının şaxələndirilməsinə, habelə istehsal sahələrinin və onların innovativ texnologiyalara olan tələblərinin ödənilməsinə nəzərdə tutan dövlət siyasətinin reallaşdırılmasına xidmət edir.

Azərbaycan Respublikasında əsas qeyri-neft sənaye sahələrinin rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması"-na dair layihə həyata keçirilir. Layihənin əsas məqsədi sahibkarlar üçün sağlam rəqabət mühitinin yaradılması, qeyri-neft sektorunun inkişafı, yerli istehsalın və qeyri-neft sənayesi məhsullarının çeşidinin genişləndirilməsi istiqamətində görülən işlərin effektivliyinin artırılmasından ibarətdir. Layihədə Azərbaycan Respublikasında ixrac potensialı bir çox qeyri-neft sənaye sahələrinin olduğu qeyd olunur. Bu sahələrdə istehsal olunan və ixrac üçün hazır hala gətirilən məhsulların növündən (çeşidindən) və təyinatından asılı olaraq rəqabətqabiliyyətlilik məsələləri nəzərə alınmalıdır.

III FƏSİL. AZƏRBAYCANDA QEYRİ - NEFT SƏNAYESİNİN İXRAC POTENSİALININ ARTIRILMASI PROBLEMLƏRİ

3.1. Qeyri-neft sənayesinin ixrac potensialından səmərəli istifadənin dövlət tərəfindən stimullaşdırılması.

Müasir şəraitdə dövlət iqtisadiyyatda böhran, qeyri-leqal iqtisadi fəaliyyətin qarşısının alınması, bazarın çatışmazlıqlarının aradan qaldırılması, süni qiymət artımı, inhisarçılıq meyllərinin qarşısının alınması və s zamanı tənzimləyici rolunu oynayır. Dövlətin bazarlara belə şəraitdə müdaxilə etməsi bazarın mexanizmini tamamlayır. Milli iqtisadiyyatda resurs sahələrinin payının yüksək olduğu şəraitdə dövlətin rolu daha böyük olur. Ölkəmizin neft-qaz resursları ilə zənginliyi və ixracda bu sahənin payının son 10 ildə intensiv inkişafı nəticə etibarı ilə sənayenin digər sahələrinin, qeyri-neft sənayesi və kənd təsərrüfatının inkişafının ləngiməsinə səbəb olmuşdur. Hazırda Respublikamızda dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi qeyri-neft sahələrində fəaliyyət göstərən təsərrüfatçılıq subyektlərinin fəaliyyətinin stimullaşdırılmasına, bu sahədə biznes, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasına yönəlmişdir. Dövlətin iqtisadi prosesləri stimullaşdırması tənzimləmə metodlarının hüquqi, inzibati, iqtisadi, birbaşa və dolaylı metodlarını əhatə edir.

Dünya ölkələrinin təcrübəsində sənayenin o cümlədən qeyri-neft sənayesinin inkişafı əsas olaraq dörd istiqamət üzrə təşviq edilir. Bəzən dövlət həm tənzimləyici (məsələn, qanunvericilik və digər stimullaşdırma tədbirləri vasitəsilə), həm istehsalçı (iqtisadi aktivlikdə birbaşa iştirak edən istehsalçı kimi), həm də istehlakçı kimi fəaliyyət göstərir. Dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə etməsinin ən önəmli tərəfi onun məqsədyönlü stimullaşdırıcı rolunu oynamasıdır. Məsələn dövlətin qeyri-neft sənayesində ixrac potensialını stimullaşdırmaqda əsas məqsədi sənaye müəssisələrinin, onların istehsal etdikləri məhsulların rəqabət qabiliyyətini artırmaq və onların xarici bazarlara çıxışını asanlaşdıracaq stimullarla təmin etməkdən ibarətdir.

Qeyri-neft sənayesinin inkişafının stimullaşdırılmasında dövlət siyasətinin digər bir istiqaməti bu sahələrdə istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə xidmət edən strukturların, institutların yaradılmasıdır. Dissertasiya işinin birinci bölməsində ölkəmizdə iqtisadi inkişafa xidmət edən diversifikasiya institutları qeyd olunmuş və hər bir sturukturun fəaliyyət prinsip və istiqamətləri qeyd olunmuşdur. İnkişafa xidmət edən institutların ümumi olaraq məqsədi ölkədə mövcud olan resurslardan, təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə etmək, xüsusilə səmərəlilik səviyyəsinin yüksəldilməsi müəssisələri və təsərrüfatçılıq subyektlərini stimullaşdırılmasında icra olunacaq tədbirləri həyata keçirməkdən ibarətdir. Milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyini ölkədə fəaliyyət göstərən məcmu müəssisələrin rəqabət qabiliyyətliliyi müəyyən edir. Hazırda ölkəmizin qeyri-neft sənayesi sahələrində istehsalın qeyri-səmərəli təşkili və müasir idarəetmə modellərindən düzgün istifadə edilməməsi nəticədə bu sahələrdə istehsal olunub ixrac edilən məhsul və xidmətlərin xarici bazarlarda rəqabət aparmaq imkanlarını məhdudlaşdırır. Hazırda Respublikamızda xarici rəqiblərlə rəqabət apara biləcək sahələrin, istehsal olunan məhsulların stimullaşdırılması da prioritet məsələdir

Hər bir ölkənin xarici iqtisadi fəaliyyəti onun xarici iqtisadi siyasəti ilə müəyyən edilir. Təbii ki, ölkələrin xarici iqtisadi siyasəti sənayenin inkişafına da təsir göstərir. Xarici iqtisadi siyasətlər effektiv şəkildə həyata keçirilməklə ölkədə ixrac potensialının artırılmasına xidmət edir. Bunun üçün həyata keçirilməsi lazım olan tədbirlər sistemi və xarici iqtisadi əlaqələr müəyyən edilməli və strukturuna görə ətraflı təhlil edilməlidir. Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi və ölkənin qeyri-neft ixrac potensialının artırılması üçün bir çox tənzimləmə alətləri mövcuddur və bunları aşağıdakı şəkildə göstərmək olar.

- Qeyri-neft məhsullarının ixracı üzrə tarif tənzimləmələri;
- İdxal-ixrac əməliyyatlarında inhisarçılıq hallarının aradan qaldırılması;
- Gömrük tariflərinin tənzimlənməsi;
- Bir qisim əmtəələr üzrə idxal-ixrac kvotalarının tətbiqi.

Milli iqtisadiyyatda qeyri-neft sənayesinin inkişafını stimullaşdıran tənzimlənmə mexanizmi, dövlətin həmin sahələrə yönəldilən kapital qoyuluşlarını stimullaşdırmasından birbaşa asılıdır. Belə ki, investisiya qoyuluşları iqtisadi inkişafda hər hansı bir sahənin inkişafına dəstək verəcək vacib amillərdən biridir. Dövlət investisiyanın sənayenin qeyri-neft sektorlarına axınını stimullaşdırmaq üçün bir sıra istiqamətlərdə tədbirlər həyata keçirir ki, bunlar aşağıdakılardır:

- İnvestisiyanın yönəldiyi sahələrin xərclərinə kompensasiya edilməsi. Bura əsasən vergi və gömrük faizlərində güzəştlərin edilməsini, dövlət subsidiyalarının verilməsini, sahələrdə işləyən nəqliyyat vasitələrinə güzəştli şərtlərlə yanacaqın verilməsini və s. nəzərdə tutur;
- Sənaye sahələrdə yaranan risklərin, fors-major hallarında dəymiş ziyanın tam və yaxud qismən kompensasiya edilərək tədbirlərin həyata keçirilməsi. Bura həm də investisiya üçün verilən kreditlərin və investisiyanın sığortalanması risklərini də əlavə etmək olar;
- İnvestorlara güzəştli şərtlərlə, liberal fəaliyyət şəraitinin yaradılması. Belə stimullaşdırma tədbirləri sahibkarlara inamın artırılmasını, məcburi ödənişlərin sahibkarlar tərəfindən leqal qaydalar çərçivəsində ödənilməsinə şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutur ki, ölkəmizdə bu cür tədbirlərə ASANpay sistemini və bir pəncərə prinsipini misal göstərmək olar;
- İxrac potensialı sahələrin inkişafına dəstək məqsədilə biznes infrastrukturunun yaxşılaşdırılması. Bu xüsusi sənaye zonalarının, aqroparkların, texnologiya parklarının, biznes inkubatorların və s. yaradılmasını nəzərdə tutur.

Qeyri-neft sənayesinə yönəldilən investisiyaların stimullaşdırılması məqsədilə 2016-cı ildən başlayaraq ölkəmizdə investisiya təşviqi sənədi verilməyə başlamışdır. Bu sənədi almış hüquqi şəxslər və fərdi sahibkarlar 7 il müddətinə əldə etdikləri gəlirlərin 50 faizi mənfəət vergisindən, əmlak vergisindən və torpaq vergisindən azad edilmişdir. Həmçinin investisiya təşviqi sənədi sahibkarlara idxal olunan texnika və texnoloji

avadanlıqlara görə ödədikləri əlavə dəyər vergisindən 7 il azad olunma imkanı verir. Eyni zamanda həmin sənəd qanunla müəyyən edilmiş gömrük və vergi güzəştlərini əldə etməyə əsas verir.

Azərbaycanda biznes və investisiya mühitinin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası istiqamətində görülən tədbirlər nəticəsində 2016-cı il “Lisensiyalar və icazələr haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu qəbul edilib və qanun 2016-cı il iyunun 1-dən qüvvəyə minmişdir. Qanunun tələbində sahibkarlara verilən lisensiyaların sadələşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Respublikamızda lisenziya verilməsinin sadələşdirilməsi və təkmilləşdirilməsindən sonra:

- fəaliyyət göstərmək üçün lisenziya tələb olunan sahələrin sayı 59-dan 37-yə endirilmiş.
- lisenziya verilməsi, xitam verilməsi və digər proseslər "ASAN xidmət" mərkəzlərinə həvalə edilmişdir.
- sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul şəxslərə lisensiyaların müddətsiz verilməsi nəzərdə tutulmuşdur.
- lisensiyaların verilməsi müddəti 15 gündən 10 iş gününə endirilmiş və lisenziya verilməsi üçün tələb olunan prosedurlar sadələşdirilmişdir.

2016-cı ildə həyata keçirilən iqtisadi islahatların davamı olaraq yanvar ayında “Gömrük tarifi haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununa dəyişikliklər edilmişdir. Dəyişikliklərə əsasən sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər istehsalda tətbiq etmək üçün idxal etdikləri texnika və texnoloji avadanlıq və qurğular üzrə 7 il müddətinə, sənaye texnologiya parklarının rezidentləri isə sadaladığımız idxal fəaliyyəti üçün idxal rüsumlarından azad edilmişdir. Ölkəmizin ixrac potensialının artırılması və yerli istehsalın qorunması məqsədilə bir çox məhsulların idxalına qoyulan gömrük rüsumları artırılmışdır. Bununla yanaşı Respublikada “Gömrük sistemində islahatların davamı olaraq Prezidentin digər bir sərəncamı ilə gömrük sistemində gömrük məntəqələrinin buraxılış qabiliyyətini artırmaq və vətəndaşların rahatlığını təmin etmək

üçün malların və nəqliyyat vasitələrinin yoxlanılmasında “bir pəncərə” prinsipinin daha da təkmilləşdirilməsi, idxal-ixrac əməliyyatlarının həyata keçirilməsinin sadələşdirilməsi, bütün istiqamətlərdə gömrük fəaliyyətinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, gömrük ərazisindən mal dövriyyəsinin sürətləndirilməsi və s. təmin etməkdir.

Respublikamızda qeyri-neft sənayesinin inkişafına dəstək tədbirləri məqsədilə ixrac fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələrə vergi faizlərində güzəştlər, ixrac kreditlərinin genişləndirilməsi və s. tədbirlərlə yanaşı aşağıdakı stimullaşdırma tədbirləri də həyata keçirilir:

- beynəlxalq ticarət əlaqələrinin və ixracın təşviqi,
- biznes fəaliyyəti ilə məşğul olan sahibkarlıq subyektlərinin bilik və bacarıqların artırılması istiqamətində tədbirlərin aparılması və müəssisələrdə heyətin idarəedilməsinin inkişafı,
- biznes infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi,
- xüsusi iqtisadi zonalarında, sənaye texnologiya parklarında və sənaye klasterlərində fəaliyyət göstərən biznes subyektlərinə güzəştlərin edilməsi,
- regional sahibkarlığa dövlət dəstəyi,
- texnologiyaların transferinin dəstəklənməsi və innovasiyaların təşviqi və s.

Bu stimullaşdırma tədbirləri nəticəsində dövlət aşağıdakı məqsədlərə nail olmağa çalışır.

- ölkənin ixrac potensialını artırmaqla ixrac edilən məhsulların çeşidini artırmaq;
- ixrac yönümlü istiqaməti gücləndirmək və ixrac proseslərinə yeni keyfiyyət elementləri əlavə etmək;
- idxal - ixrac əməliyyatlarında inhisarçılıq meyllərinin qarşısının alınmasına nail olmaq.

Dövlətin qeyri-neft sənayesinə dəstək tədbirləri içərisində müasir dövrün texnologiya və innovasiya transferlərini özündə birləşdirən xüsusi əhəmiyyətli zonaların: texnologiya parklarının, sənaye məhəllələrinin, sənaye klasterlərinin, biznes inkubatorların yaradılması və burada fəaliyyət göstərən sahibkarlar üçün xüsusi təşviq mexanizmlərinin həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. İstehsalın bu modellərdə cəmləşməsi milli iqtisadiyyatın diversifikasiyalaşdırılması və yeni iqtisadi mexanizmlərin tətbiqini sürətləndirir, insan kapitalının inkişafına, investisiyaların pərakəndəliyinin qarşısının alınmasına, biznes mühitin yaxşılaşdırılmasına xidmət edir. Dünya təcrübəsində sənaye texnologiya parklarının birbaşa olaraq universitetlər ilə əməkdaşlığı insan kapitalının inkişafına təsir edən faktorlardan biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-da, Böyük Britaniyada, Yaponiyada, qardaş ölkə Türkiyədə texnologiya parklarının uğurlu təcrübəsi vardır. Dünya ölkələrində yaradılmış sənaye məhəllələrində bir sıra ölkələr infrastruktur (elektrik, qaz, kanalizasiya, bina və qurğular və s.) və idarəetmə xidmətləri ilə yanaşı bir çox stimullaşdırıcı güzəştlər də təqdim edirlər. Bu güzəştlər orada fəaliyyət göstərən rezidentlər üçün bir üstünlük hesab edilir. Güzəştlərin sayı və tətbiq edilməsi müddəti həmin ölkədə aparılan sənaye siyasətindən asılıdır və ölkədən ölkəyə fərqlənir. Bir çox ölkələrdə tətbiq olunan stimullaşdırıcı güzəştlər aşağıdakı kimidir:

- Sənaye məhəllələrində fəaliyyət göstərəcək sahibkarlara aşağı faizlə kreditlərin verilməsi;

- Əsas fondların kirayəsi üzrə subsidiyalar;
- Enerjidən və sudan istifadə üzrə güzəştli tarif qiymətləri;
- Marketing, sosial media marketingi və reklam fəaliyyəti üçün subsidiyalar;
- Vergi dərəcələrində olan güzəştlərin proqgresivliyi;
- Sənaye məhəllələrinə rezidentlərin daxil olması üzrə bir pəncərə sistemi;
- İstehsal sahələrinin, avadanlığın və xidmətlərinin birgə istifadəsi;
- İşçilər üçün yaşayış binaları.

Yuxarıda göstərilən stimullaşdırıcı tədbirlərin tətbiqi ölkədən ölkəyə fərqlənə bilər və onların həyata keçirilməsinə qərarlar konkret olaraq tədbirdən yaxud layihədən və ümumi olaraq ölkənin iqtisadi siyasətindən asılı olaraq verilir.

Hazırda Respublikamızda qeyri-neft sənayesinin inkişafı istiqamətlərinə uyğun olaraq qeyri-neft sənayesinin ixrac potensialı sahələrində müəssisələrin fəaliyyətinin stimullaşdırılması məqsədilə Sumqayıtda, Balaxanıda, Mingəçevirdə, Qaradağ və Pirallahıda sənaye texnologiya parkları, həmçinin Mingəçevir, Pirallahı yüksək texnologiyalar parkları, Neftçala, Masallı və Hacıqabulda sənaye məhəllələri yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin məlumatlarında qeyd olunur ki, ölkədə sənaye və texnologiyalar parklarının, xüsusi istehsal sahələrinin tikintisi və bu sahələrdə elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin görülməsi məqsədi ilə sənaye texnologiya parklarında fəaliyyət göstərən şəxslər güzəşt sənədi əsasında idxal rüsumlarından azad edirlər ki, bu da orada fəaliyyət göstərən rezidentlərin qeydiyyatına alındığı tarixdən hesablanır.

Sənaye və texnologiya parklarında elm və kapitaltutumlu məhsullar istehsal edildiyindən orada fəaliyyət göstərən müəssisələr üçün investisiya mühiti önəm kəsb edir. Ölkəmizdəki sənaye və texnologiya park və məhəllələrində investisiyaların stimullaşdırılması məqsədilə 1 yanvar 2013-cü il tarixdən başlayaraq rezident olan hüquqi və fiziki şəxslər sənaye və texnologiyalar parkında qeydiyyatı alındıqları ildən başlayaraq 7 il müddətinə sənaye və texnologiyalar parkındakı fəaliyyətlə əlaqədar mənfəət (gəlir), əmlak və torpaq vergilərindən azad edilir.

Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin və Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondunun (AZPROMO) qeyri-neft iqtisadiyyatının inkişafı istiqamətində ölkənin daxilində, həmçinin xaricdə mühüm iqtisadi tədbirlərdə, biznes forumlarda, sərgilərdə, seminarlarda və konfranslarda “Made in Azerbaijan” brendinin dünyaya tanıtılması, bu brend adı altında istehsal olunan məhsulların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması ixrac potensialını stimullaşdıran faktorlardan biridir. Xüsusilə ölkəmiz

üçün potensial ixrac bazarı hesab edilən ölkələrdə təşkil edilən konfranslarda, tədbirlərdə, sərgilərdə iştirak vasitəsilə xarici investorların ölkəyə gətirilməsi müsbət nəticələrini göstərməkdədir. Azərbaycanın ev sahibliyi etdiyi iqtisadi forumlar, ixrac potensiallı sənaye müəssisələrinin tanıtılması, onların məhsullarının xarici bazarlara çıxarılması və digər işgüzar əlaqələrin yaradılması ixrac potensialının artırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı ildə imzaladığı fərmanla “Xarici ölkələrdə ixracın təşviq edilməsi, onların bazar segmentlərinin araşdırılması, marketinq araşdırmalarının aparılması, ölkə brendlərimizin “Azərbaycanda istehsal olunub” (“Made in Azerbaijan”) nişanının xarici bazarlarda tanıtılmasına, ixrac əlaqəli tədqiqat işlərinin, proqram və layihələrin həyata keçirilməsi üçün xərclərin büdcə hesabına ödənilən hissələrin müəyyənləşdirilməsi və ödənilmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi Qaydaları” təsdiq edilib. Həmin fərmanla bu sahədə nəzərdə tutulmuş dəstək tədbirlərinin maliyyələşdirilməsi üçün 2016-cı ilin dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş Azərbaycan Respublikası Prezidentinin ehtiyat fondundan Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyinə 3 (üç) milyon manat ayrılmışdır.

Azərbaycanda KOS-ların inkişafı üçün əlverişli biznes mühitin yaradılması, sahibkarlıq subyektlərinin qeydiyyatı alınması proseslərinin sadələşdirilməsi məqsədilə 2007-ci il 25 oktyabr tarixindən sahibkarlıq subyektlərinin dövlət qeydiyyatına alınması Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyinə həvalə olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin fəaliyyətinin “bir pəncərə” prinsipi üzrə təşkilinin təmin edilməsi tədbirləri haqqında” “Bir pəncərə” sisteminin tətbiqindən sonra Azərbaycanda biznesə başlama proseduraları 15-dən 2-ə və bunun üçün sərf olunan vaxt 30 gündən 2 günə endirilmişdir. “Bir pəncərə” sisteminin tətbiqindən sonra vergi ödəyicilərinin aktivliyində və qeydiyyatdan keçən fiziki və hüquqi şəxslərin sayında xeyli artım olmuşdur.

Beynəlxalq reyting agentliklərinin hesabatlarında Azərbaycan biznesə başlama indeksi üzrə irəliləyən ölkələrdəndir. Belə ki, “Doing Business 2017” hesabatına əsasən 2009-2016-cı illərdə Azərbaycanda aparılmış islahatların çox hissəsi qeydiyyat sahəsi ilə, 5-i vergitutma sahəsi ilə əlaqədar olmuşdur. “Biznesə başlama” indikatorunda Azərbaycan üçün müəyyən edilmiş indeksi 97,75 % təşkil etmişdir ki, bu da ölkəmizin dünyada kifayət qədər yüksək standartlara uyğun olduğunu göstərir. Bu gün ölkəmiz “Biznesə başlama” indikatoru üzrə dünyada 5-ci, MDB ölkələri içərisində isə 1-ci yerdə qərarlaşmışdır. 2016-2017-ci illərdə ölkəmiz “Qlobal Rəqabətlik Hesabatı”nda öncəki hesabatla nisbətən mövqeyini 3 pillə yaxşılaşdıraraq 138 ölkə arasında 37-ci mövqeyə yüksəlmiş və bu göstərici üzrə MDB məkanında liderlik mövqeyini qoruyub saxlamışdır.

3.2 Qeyri-neft sənayesinin ixrac potensialının artırılması problemləri və həlli yolları

Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sənayesinin ixrac potensialının artırılması istiqamətində aparılmış islahatlara baxmayaraq 2015-ci ildə ölkədə monetar proseslərin dəyişməsi ölkə iqtisadiyyatında mövcud olan problemləri daha da qabartdı. Ölkə iqtisadiyyatının inkişafını təmin edəcək amilin neft qiymətləri olduğunu qara qızılın qiymətlərinin aşağı düşməsi bu böhranda özünü daha açıq şəkildə göstərdi. Bu mənfi amil qeyri-neft sənaye sahələrinin inkişafını ləngidən və milli iqtisadiyyatın formalaşmasındakı ən mühüm problemlərdən biridir. 21 fevral 2015-ci il tarixində Azərbaycan manatı digər ölkələrin valyutalarına nisbətən dəyər itirdi. Milli valyutanın əsasən ABŞ dollarına qarşı dəyər itirməsi iqtisadi aktivlik, iqtisadiyyatın qeyri-neft sahələrinə investisiya axını və s proseslər üçün müsbət amil olsa da nəticə olaraq əhalinin rifah halının aşağı düşməsinə, iş yerlərinin itirilməsinə, ölkəyə idxal edilən məhsulların qiymətinin yüksəlməsinə səbəb oldu. Devalivasiya prosesinin mənfi nəticələri ölkə sənayesinin yeyinti, tikinti materiallarının istehsalı və idxaldan asılı olan digər qeyri-neft sənaye sahələrində hiss olunmuşdur.

Beynəlxalq təcrübədə belə vəziyyətlərin yaxşılaşdırılması dövlətin həmin sahələri tənzimlənməsini məqbul sayır və ən önəmlisi tənzimləmə alətlərinin vaxtında tətbiq edilməsidir. Sual oluna bilər ki, Respublikamızda qeyri-neft sənayesində hansı problemlər mövcuddur və bu problemlərin həlli yolları nələrdir?. Bunun üçün elmi araşdırma, qeyri-neft sənayesi sahələrinin təhlili tələb olunur. Dissertasiya işinin ikinci bölməsində biz Azərbaycanda ixrac potensialı qeyri-neft sənayesi sahələrinin mövcud vəziyyətini təhlil etsək də mövcud vəziyyətin təhlili bu sahədə problemlərin aşkarlanması üçün yetərli deyildir. Biz bundan əlavə qeyri-neft sənayesi sahələrində ixrac potensialının güclü və zəif tərəflərini, imkanlar və təhlükələri (GZİT analiz) nəzərdən keçirməliyik. Məhz bu təhlilin aparılmasından sonra biz dissertasiya işində tədqiqi aparılan məsələ üçün normativ və pozitiv yanaşmaların sintezini apararaq bu sahədə mövcud olan problemləri aşkarlaya bilərik. Təhlili sadə şəkildə aşağıda göstərilən ardıcılıqla aparmaq olar.

Azərbaycanda qeyri-neft sənayesində ixracatın güclü tərəfləri:

- Təhsilli əhəlinin sayı: Gənc və dinamik əhəlinin düzgün təhsil sisteminə yönəldilməsi Azərbaycanda sənaye sektorunda ixtisaslı kadrların çalışmasına müsbət təsir göstərir.
- Coğrafi şəraitin və ölənin yerləşməsinin əlverişliliyi: Avropa İttifaqı, MDB ölkələri, Yaxın Şərq və Türk dövlətləri ilə əlaqələrin asan və rahat qurulmasını təmin edən strategiya Azərbaycan üçün coğrafi vəziyyətə iqtisadi və siyasi əhəmiyyət verir. Bundan əlavə beynəlxalq ticarət əhəmiyyətli magistralar ölkəmizin ərazisindən keçir.
- Şirkətlərin quruluşu: Müasir istehsal üsulları istifadə edən şirkətlərin idarəetmə strukturunun inkişafı və özəl sektorun təliminin verilməsi ixracın artmasına müsbət təsir göstərir.
- Zəngin enerji mənbələrinin mövcudluğu: Zəngin neft və təbii qaz ehtiyatlarının mövcudluğu ölkə iqtisadiyyatı üçün ucuz enerji mənbələri təmin edəcəkdir. Bu, istehsal

edilən məhsulun dəyərini azaldacaq, bu, rəqabətə gedən ölkələrə daha ucuz məhsulların ixracına imkan verəcəkdir.

Azərbaycanda qeyri-neft sənayesində ixracatın zəif tərəfləri:

- Xarici ticarət strategiyalarının tətbiqi ilə bağlı çətinliklər: Müxtəlif qurumlar arasında ixracat məsələləri ilə bağlı məsuliyyətlərin və maraqların toqquşması səbəbindən ixrac siyasətinin həyata keçirilməsində problemlər yaranır.
- Tələb olunan ixtisasların yetərinə tədris edilməməsi: Əhalinin aşağı ümumi təhsil keyfiyyəti iqtisadi effektivliyə, universitet-sənaye əməkdaşlığının olmamasına, ixtisaslı kadr probleminə ixracata mənfi təsir göstərir.
- Vahid bazar və az sayda sektorun ixracatda iştirakı: Tək məhsulun (neftin təbii qazı) ixracatı və vahid bazar asılılığı ixracın şaxələndirilməsinə mane olan ən böyük problemlər arasındadır.
- Makroiqtisadi sabitliyin olmaması: inflyasiya ilə yanaşı, makroiqtisadi sabitliyin olmaması və bununla əlaqədar ehtiyatların olmaması ixracata mənfi təsir göstərmişdir. Eyni zamanda, mənfi makroiqtisadi mühitlə bağlı özəlləşdirmə prosesinin sürətlə əldə oluna bilməməsi istehsal və ixracata mənfi təsir göstərir.
- Texnologiya istehsal etməməsi: İqtisadiyyatda öz texnologiyasını istehsal edən və onu iqtisadi və sosial faydalara çevirən innovativ bir sistem yoxdur və araşdırma üçün kifayət qədər resursların olmaması xarici bazarlarda rəqabət gücümüzün azalmasına gətirib çıxarır.

Azərbaycanda qeyri neft sənayesinin ixrac potensialının artırılması üçün güclü və zəif tərəflər

Cədvəl 3.1

Güclü tərəflər	Zəif tərəflər
Təhsilli əhalinin sayı	Xarici ticarət strategiyalarının tətbiqi ilə bağlı çətinliklər
Coğrafi şəraitin əlverişliliyi	Tələb olunan ixtisasların yetərinə tədris edilməməsi
Zəngin enerji mənbələrinin mövcudluğu	Vahid bazar və az sayda sektorun ixracatda

Şirkətlərin quruluşu və idarətemə metodları	Makroiqtisadi qeyri-sabitliyin olması
	Texnologiya yönümlü istehsalın inkişaf etməməsi

Cədvəl dissertant tərəfindən hazırlanmışdır

İmkanlar:

- Qloballaşma (doğru siyasət): Doğru iqtisadi siyasət nəticəsində qloballaşmanın faydalarını istifadə edərkən, ixracatda əhəmiyyətli bir artım təmin edilə bilər. Məsələn, qloballaşmanın ən mühüm faydalarından biri kapital hərəkətidir. Doğru iqtisadi siyasət həyata keçirildikdə ölkəyə kapital və texnologiya axınını təmin etmək mümkün olacaq.
- Azad ticarət müqavilələri: Bu sazişlər iqtisadi baxımdan ölkəmizə müsbət təsir göstərir. Müqavilələr nəticəsində qonşu ölkələrdə və Avropa ölkələri ilə iqtisadi əməkdaşlıq təşəbbüslər artır.
- Türk dövlətlərinə yaxınlıq: Bu ölkələrə yaxınlıq, Türk dövlətlərindəki kapital imkanları, qeyri-neft sənayesi məhsullarının ixracı üçün əhəmiyyətli imkanlardan biridir. Türk dövlətləri ilə yaxınlığımızın bizə faydasına misal olaraq, türk dövlətlərindəki bütün türk iş adamlarından daha az vergi alınmasını misal göstərə bilərik.
- Avrasiya enerji dəhlizi: Orta Asiyanın neft və təbii qazının tranzit ölkə kimi dünya bazarlarına nəqli üçün istifadəsi Azərbaycan üçün yeni iqtisadi və strateji fayda təmin edir.
- Azərbaycana gələn turistlər: Türk dövlətləri ilə yanaşı, Qərb ölkələrindən, Yaxın Şərq ölkələrindən alıcılıq qabiliyyəti yüksək olan turistlər onlara təqdim edilən qeyri-neft məhsullarımızın istehlakçısı olurlar.

Təhlükələr:

- Qloballaşma (səhv siyasət): Düzgün iqtisadi siyasət həyata keçirilərsə, Azərbaycan üçün fürsət olan qloballaşma səhv qiymətləndirildikdə ixracata mənfi təsir göstərir. Məsələn, makroiqtisadi qeyri-sabitlik yaradan iqtisadi siyasət, xarici kapitalın ölkəyə gəlməsini maneə törədir.
- Beynəlxalq rəqabətin artması: Uzaq Şərq, Çin, Avropa İttifaqına daxil olan ölkələr və ABŞ beynəlxalq ticarətdə daha fəal iştirak edirlər. Artan rəqabət bizi daha keyfiyyətli

məhsullar istehsal etməyə yönəldir. Yüksək texnoloji istehsala malik olan ölkələr təbii olaraq beynəlxalq ticarətdə rəqabət aparmağa qadirdirlər.

- Regional İnteqrasiya: Əgər dünya ticarətində həcmi getdikcə artan regional inteqrasiyanın ticarətdə mənfi təsirlərinin, müsbət təsirlərindən çoxdursa, bu digər ölkələr üçün böyük problemlər yarada bilər.

- Qlobal iqtisadiyyatda böhran: Dünya ölkələrində yaranmış maliyyə böhranı Azərbaycan iqtisadiyyatına da təsirsiz ötüşmür. Həmçinin dünya maliyyə böhranları region ölkələrinin də bazarlarının ümumilikdə daralmasına səbəb olur.

- Regional siyasi böhranlar: 1988-ci ildə başlayan və hələ də davam edən Azərbaycan və Ermənistan arasında gərginlik Azərbaycanın ixrac potensialına mənfi təsir göstərir.

Azərbaycanda qeyri-neft sənayesinin ixrac potensialının artırılması üçün imkanlar və təhlükələr

Cədvəl 3.2

İmkanlar	Təhlükələr
Qloballaşma (doğru siyasət)	Qloballaşma (düzgün olmayan siyasət)
Azad ticarət müqavilələri	Beynəlxalq rəqabətin artması
Türk dövlətlərinə yaxınlıq	Regional İnteqrasiyada mənfi hallar
Avrasiya enerji dəhlizi	Regional siyasi böhranlar
Azərbaycana gələn turistlər	Qlobal iqtisadiyyatda böhran

Cədvəl dissertant tərəfindən hazırlanmışdır

Azərbaycanda qeyri-neft sənayesinin güclü tərəflərini və inkişaf üçün imkanları nəzərdən keçirdikdə görürük ki, qeyri-neft sənayesinin inkişafı üçün potensial çox geniş olsa da sahələrin potensialından səmərəli və tam gücü ilə istifadə edilmir. Bu səbəbdəndir ki, qeyri-neft sənayesində ixrac potensialının artırılmasına mane olan problemlər mövcuddur və onlar müəyyənləşdirilərək həlli yolları tapılmalıdır. Hazırda ölkəmizdə qeyri-neft sənayesi sahələrində mövcud olan problemlər həm təsərrüfat

subyektləri həm də ixracatçılar bir çox çətinliklər yaradır. Bu problemləri aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

- Xammal ixracına əsaslanan sənaye sahələrinin iqtisadiyyatda üstün paya malik olması;
- Qeyri-neft sənayesinin inkişafına yönəldilən daxili və xarici investisiyaların risklərdən sığorta edilməsinə investorların etimadsızlığı və investorların digər ölkələrə axını qısaca olaraq valyuta axını;
- İstehsal olunub ixraca hazır olan qeyri-neft sənayesi məhsullarının qiymət və keyfiyyət parametrlərinə görə bazar tapmaqda çətinlik;
- İxtisaslı mütəxəssislərin, intellektual potensialın ixrac potensialı sahələrdə dağınıqlığı, beyin axının sürətlənməsi;
- Bilik iqtisadiyyatı istiqamətində və innovativ texnologiyaların yaradılması istiqamətində təhsil müddəti və keyfiyyətinin qeyri-kafi olması;
- Qeyri-neft sənayesinin inkişaf strategiyasını nəzərdə tutan vahid qanunvericilik bazasının olmaması
- Ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatında inhisarçı fəaliyyətin üstünlüyü və həm ixrac həm də idxal əməliyyatlarına qeyri-təkmil rəqabət mövqeyindən yanaşma;
- İdxal-ixrac əməliyyatları zamanı yaranan gömrük çətinlikləri;
- İdarəetmə sisteminin və menecmentin peşəkarlıq səviyyəsinin müasir tələblərə cavab verməməsi.
- Qeyri-neft sektorunda əsas sahə olan qeyri-neft sənayesində texniki və texnoloji bazanın mütərəqqi inkişafdan geriliyi;
- Qeyri-neft sənaye müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətli, innovasiya yönümlü məhsul istehsalına meyilli olmaması;

Respublikamızda qeyri-neft sənayesində ixrac potensialının artırılması və yuxarıda sadaladığımız problemlərin həllinə yönəldilən siyasətlər bir neçə mərhələyə bölünərək həyata keçirilməlidir.

Birinci mərhələdə ölkənin təbii ehtiyatlarından effektiv şəkildə istifadə edilərək istehsal prosesinə daxil edilməlidir. Eyni zamanda keyfiyyətli məhsul istehsal edən sənaye sahələrində potensialdan tam həcmdə istifadəsini təmin etməli və ixrac potensialını artırmalıyıq. Bu mənada, ölkənin təbii ehtiyatlarını istehsal prosesinə yönəltmək üçün görülən işlər müsbət olaraq qiymətləndirilə bilər.

İkinci mərhələdə Azərbaycanda yüngül və yeyinti, kimya, kənd təsərrüfatı və metallurgiya sahələrində istehsal prosesinin yenilənməsi və genişləndirilməsi qeyri-neft sənayesinin ixrac potensialı üçün böyük əhəmiyyət kəsb etməlidir. İxrac edilən xammal və yarımfabrikatların istehsal-texnoloji zəncirini artırmaq və ixracatda rəqabət edə biləcək son məhsulun payının artırılması Azərbaycanın ixrac strategiyasının əsas məqsədlərindən biri olmalıdır.

Üçüncü mərhələdə qabaqcıl texnologiyaların tətbiq olunduğu sənaye sahələrinin inkişafına diqqət yetirilməlidir. Eyni zamanda, dövlət elmi tədqiqatlara və araşdırmalara sərmayə qoymalı və nəticədə yerli istehsal texnologiyalarını dünya bazarına təqdim etməlidir.

Sahibkarlığın inkişafı xüsusilə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı ixrac potensialının artırılması məqsədi ilə həyata keçirilən dövlət siyasətinin ən vacib məsələlərindən biridir. Sahibkarlığın inkişafı üçün dövlət dəstəyi ölkənin iqtisadiyyatının potensialından səmərəli istifadəyə, struktur dəyişikliklərinin tətbiqinə və müxtəlif mexanizmlərin həyata keçirilməsinə yönəlməlidir. Sənayenin qeyri-neft sektoruna yönəldilən daxili və xarici investisiyaların artırılması və bu istiqamətdə mövcud olan maneələri aradan qaldırmaq üçün aşağıdakı məsələlər nəzərə alınmalıdır.

- Xarici investorlara qeyri-neft sənayesinə investisiya yatırmaq üçün əlverişli biznes-investisiya mühitinin mövcud vəziyyəti;
- İqtisadi tənəzzülün Azərbaycanın qonşuluğunda olan və dünyanın mühüm iqtisadi mərkəzlərindən biri hesab olunan Avropa Birliyinə ölkələrinə təsiri;
- İnvestisiyaların iqtisadi təhlükəsizliyi problemlərinin həlli;

- Son illərin investisiya meylləri, potensial imkanları və tendensiyaları
- Regionlarda mövcud investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması yolları və istiqamətləri və s;

3.3. Qeyri-neft sənayesinin ixrac potensialının artırılması mexanizmləri

Müasir şəraitdə dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi o zaman labüd qarşılır ki, tənzimləmə prosesləri iqtisadi barierləri aradan qaldırmağa, iqtisadi qeyri-sabitliyi aradan qaldırmağa, iqtisadi subyektləri stimullaşdırmağa yönəlmiş olsun. Azərbaycanda qeyri-neft sənayenin inkişafına yönəldilən strategiyaların və rəqabətqabiliyyətli qeyri-neft sənayesinin qurulması nəticəsində milli sənayenin rəqabətqabiliyyətinin yaxşılaşdırılması dövlətin həyata keçirdiyi sənaye mexanizmlərinin və sənaye siyasətinin mərkəz xəttini təşkil edir.

Dövlət tənzimləmə mexanizmlərini düzgün işləyib hazırlanmış siyasət əsasında həyata keçirir. Qeyd etmək lazımdır ki, sənaye siyasəti istənilən dövlətdə müəyyən tarixi mərhələdə həyata keçirilməsi qaçılmaz bir prosesdir və paralel olaraq iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi və sənayesinin yenidən qurulması üçün dövlətin dəstəyini və müdaxiləsini zəruriləşdirir. Azərbaycanda qeyri-neft sənayesinin ixrac potensialının artırılmasının qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi istiqamətində fəaliyyətin diqqət mərkəzində saxlanması bu sahələrdə qanunların və normativ aktların mükəmməlliyi və işlək olması mühüm şərt kimi qəbul edilir. Qeyri-neft sənayesində ixrac potensialının artırılması və ondan səmərəli istifadənin də ən mühüm xüsusiyyəti onun tənzimlənmə alətlərinin çevik işləməsinə nail olmaqdır.

Azərbaycanda ixrac potensialının artırılmasına xidmət edən müxtəlif çoxfunksiyalı metod və mexanizmlər mövcuddur. Həmçinin qeyri-neft sənayesində ixrac potensialının artırılmasına yönəldilən səmərəli tənzimləmə mexanizmlərinə və ixrac konsepsiyasına uyğun olaraq formalaşdırmaq və bu vəzifələrin praktiki olaraq reallaşdırılması mexanizmlərini hazırlamaq və həyata keçirmək dövlətin həyata keçirdiyi sənaye

siyasətində əsas vəzifə kimi qəbul edilir. İxrac potensialının artırılmasında xarici ticarətin liberallaşdırılması da vacib şərtədir və bu məsələ suverenliyimizin ilk illərində öz həllini tapmışdır. Bununla belə, ixracın tənzimlənməsində təşkilati və maliyyə-kredit metodlarına da üstünlük verilməlidir.

İxrac potensialının tənzimlənməsinin metodları və nizamlama elementləri Cədvəl 3.2-də göstərilmişdir.

İxrac potensialının tənzimlənməsinin metodları və nizamlama elementləri

Cədvəl 3.2

Metodları	Nizamlama elementləri
Hüquqi	- Qanunlar
	- Normativ aktlar
	- Dövlət proqramları
	- Konsepsiyalar
	- Strategiyalar
İnzibati	- Kvotalar
	- Lisenziyalaşdırma
İqtisadi	- İxrac strukturunun inkişafı
	- Vergi güzəştləri
	- İxrac-ticarət zonaları
	- İxrac sənaye məhəllələri
Birbaşa	- İxracatçıların rüsumdan azad edilməsi
	- İxracın güzəştli kreditləşdirilməsi
	- Dövlət sifarişi
Dolayı	- Vergi dərəcələri
	- Gömrük rüsumları
	- Kredit-pul amili

Cədvəl dissertant tərəfindən hazırlanmışdır

Dövlət tərəfindən qəbul edilən və iqtisadi tənzimləyici əhəmiyyəti olan fərman və qanunların, hüquqi sənədlərin və mexanizmlərin həyata keçirilməsi, qeyri-neft sənayesinin ixrac potensialının hüquqi aspektlərinin inkişafı üçün və ölkənin iqtisadiyyatı üçün vacib olan, ixrac potensialına təsir göstərən əsas fəaliyyət strukturlarının işini asanlaşdırır və səmərəli edir. Cədvəldən göründüyü kimi, tənzimləmənin hüquqi, inzibati, iqtisadi, birbaşa və dolaylı metodları iqtisadi fəaliyyətin stimullaşdırılmasına xidmət edir. Biz tədqiqat işinin bu bölməsinin ilk sualında cədvəldə göstərilən son 4 metod ətrafında həyata keçirilən mexanizmlər haqqında müzakirə aparmışdıq. Cədvəldə göstərilən hüquqi metod isə qeyri-neft sənayesinin inkişafı üçün həyata keçirilməli olan hüquqi mexanizmləri nəzərdə tutur. Hüquqi metod özündə qanunlar, normativ aktlar, dövlət proqramları, konsepsiya və strategiyaları birləşdirir.

Respublikamızda qeyri-neft sənayesinin ixrac potensialının artırılmasında qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi məsələlərinə dövlət tərəfindən daha çox maraq göstərilir. Qanunvericiliyi tənzimləyərkən aşağıdakı meyarlar nəzərə alınmalıdır:

- Xarici iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi üçün səmərəli iqtisadi mühitin yaradılması və inkişaf etdirilməsi;
- İxrac proseslərinin sadələşdirilməsi və xarici ticarət iştirakçılarının xarici bazarlara çıxmasının maneə yaradan amillərin aradan qaldırılması;
- Xarici investorların hüquqlarının qorunması;
- Müasir texnologiyaların qanunvericilik beynəlxalq hüquq qaydalarına uyğun şəkildə qurulması, investisiyaların toxunulmazlığı prinsipinin qorunması;
- Ölkə içində fəaliyyətini davam etdirən bir çox dövlət dairələrinin ixracat edən şirkətlərin işlərinə müdaxiləsinin minimuma sadələşdirilməsi.

Xarici investorlar üçün ölkəmizin investisiya cəlbəediciliyi və investorların fəaliyyət göstərməsi üçün biznes mühitin daha da təkmilləşdirilməsi sahəsində dövlət başçısı İlham Əliyevin “İnvestisiya fəaliyyətinin təşviqi üzrə əlavə tədbirlər haqqında” sərəncamı bu istiqamətdə atılan ən mühüm adımlardandır. İnvestisiya fəaliyyəti və

investorlar üçün mühitin sağlamlaşdırılması, şəffaf prinsiplərə əsaslanan strukturların yaradılması qanunvericilik bazasına bu sahədə qeyri-leqal hallar ilə mübarizənin gücləndirilməsi üçün fəaliyyət prinsiplərinin daxil edilməsini zəruri edir. Bu istiqamətdə normativ-hüquqi aktların işləkliyi öz növbəsində təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə olunmasına, rəqabətqabiliyyətli, ixrac yönümlü, müasir texnologiyalar ilə təmin olunmuş istehsal sferasının yaradılmasına, əmtəə çeşidinin artırılmasına, iqtisadiyyatın diversifikasiyasına, ixracın stimullaşdırılmasına və bütövlükdə ölkədə investisiya fəaliyyətinin sağlamlaşdırılmasına şərait yaradır və bu proseslərdə hüquqi normativ bazanın etibarlılığını, işləkliliyini artırır. [2, s.75]

Dünyanın bir çox ölkəsində investisiyaların təşkil edilməsi ümumi qanunlar çərçivəsində həyata keçirilməsi ilə yanaşı, ölkə konstitusiyası ilə də təşkil edilməkdədir. Azərbaycan Respublikasının konstitusiyasına görə mülklər toxunulmazdır və dövlət tərəfindən müdafiə olunur. Bu maddə yalnız Azərbaycan vətəndaşlarını deyil, eyni zamanda, xarici vətəndaşları da əhatə etməkdədir.

Ölkəmizdə qeyri-neft sənayesinin ixrac potensialının inkişaf etdirilməsi məsələlərini tənzimləyən və təkmilləşdirən qanun və normativ aktların işlənilib hazırlanması öz növbəsində bu istiqamətdə investisiya proseslərinin tənzimlənməsini də nəzərdə tutur. Qeyd etmək olar ki, bir çox ölkələrdə investisiyaları tənzimlənməsi ümumi qanun və normativ aktlar çərçivəsində aparılır və ölkə konstitusiyasına daxil edilir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında da mülkiyyət haqlarının toxunulmazlığını bu istiqamətdə qəbul edilən Konstitusiya bəndi kimi qəbul edə bilərik. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən mülkiyyət toxunulmazdır və o, dövlət tərəfindən qorunur. Məhkəmə qərarı olmadan heç kim öz mülkiyyətdən məhrum edilə bilməz.

Azərbaycan Respublikasında 2004-cü ildən başlayan və regional inkişafı hədəfləyən sosial-iqtisadi proqramlar (2004-2008, 2009-2013, 2014-2018-ci illəri əhatə edən “Regionların Sosial İqtisadi İnkişaf” proqramları) regionlarda iqtisadi inkişaf üçün

infrastrukturun yaxşılaşdırılmasına, aqrar sektorun inkişaf etdirilməsinə, kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının artırılmasına səbəb olmuşdur. 2014-ci ilin Azərbaycanda "Sənaye ili" elan edilməsinin əsas məqsədi ölkədə sənayeləşmə siyasəti mexanizmlərinin müasir tələblərə uyğun şəkildə təşkil edilməsinə və inkişaf etdirilməsinə nail olmaqdan ibarət olmuşdur. Son illər ölkə iqtisadiyyatının əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi prioritet istiqamət götürülən qeyri-neft sənayesinin inkişafı hüquqi tənzimləmə mexanizmləri əsasında həyata keçirilir. Uğurla həyata keçirilən inkişaf mexanizmlərindən biri Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişaf etdirilməsinə, iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliyinin yüksəldilməsinə, sosial-iqtisadi inkişafın təmin olunmasına, iqtisadiyyatın xüsusilə sənayenin diversifikasiyasına, ixrac potensialının artırılmasına nail olunması məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixində imzaladığı fərmanla təsdiq edilmiş "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyasını təhlil edə bilərik. Konsepsiya Azərbaycanda ixrac yönümlü iqtisadi modelin qurulması istiqamətində həyata keçirilməli olan tədbir və layihələrdən ibarət olmaqla iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsini və iqtisadi konyukturun strukturunun təkmilləşdirilməsini həmçinin qeyri-neft sənayesi ixracının artımını prioritet götürmüşdür. Bilik iqtisadiyyatına əsaslanan və innovasiyaların tətbiqini sürətləndirən iqtisadiyyatın formalaşmasında qeyri-neft sənayesinin sürətli inkişafı və innovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması üçün mühüm faktor kimi çıxış edir. Konsepsiyada qeyri-neft sənayesində ixrac potensialının artırılması üzrə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur:

- Qeyri-neft sənayesində inkişaf yönümlü və müasir iqtisadiyyatın tələblərinə uyğun olan istehsal, sosial və bazar infrastrukturunun yaradılması;
- Yerli xammal ilə işləyən sənaye müəssisələrinin fəaliyyətini beynəlxalq keyfiyyət parametrlərinə uyğunlaşdırılması;
- Sənayedə yüksək texnologiyaların tətbiq edilməsinin stimullaşdırılması;

- Regionlar üzrə sənaye infrastrukturunun formalaşdırılması və emal olunan məhsullar içərisində qeyri-neft sənayesi məhsullarının payının artırılması;
- İxrac yönümlü qeyri-neft sənayesinin inkişafı məqsədilə investisiya əməkdaşlığının inkişaf etdirilməsi və s.

“Azərbaycan 2020 gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasının qarşısında duran məqsəd və vəzifələrə nəzər saldıqda onun müasir dövr ilə identik təşkil etdiyini və qloballaşan dünyada baş verən prosesləri əhatə etdiyini görürük. Buna görə də konsepsiyanın məqsəd və vəzifələri onun düşünülmüş və daha yaxşı nəticələrin əldə edilməsinə yönələn bir sənəd olduğunu deməyə əsas verir.

Respublikamızda sənayenin xüsusilə qeyri-neft sənayesinin inkişafı məqsədilə qəbul edilən digər bir sənəd Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 26 dekabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün dövlət proqramıdır. Proqramda sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin dəstəklənməsi, müəssisələrin araşdırma və tədqiq etmə və bunun əsasında inkişaf etmə fəaliyyətinin stimullaşdırılması üzrə məsələlərə toxunulur. Proqramda toxunulan digər məsələlər yeni yaradılacaq müəssisələrə informasiya və marketing xidmətlərində yaxından köməyin göstərilməsidir.

Müasir şəraitdə innovasiyaların sənayenin qeyri-neft sektorunda rəqabət qabiliyyətliliyin artırılmasında rolunu danmaq olmaz və bu da öz növbəsində həyata keçirilən araşdırma və təhlil işlərinin, “Nou-hau” hallarının dəstəklənməsini vacib hesab edir. Sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramının əsas məqsəd və vəzifələri aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

Dövlət Proqramının əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

- Sənayenin strukturunun təkmilləşdirilməsi və modernləşdirilməsi;
- Qeyri-neft sənayesində ixrac potensialının artırılmasına nail olmaq;
- Enerjidən səmərəli istifadə etməklə və əlavə dəyər yaradan rəqabətqabiliyyətli sənaye istehsalını stimullaşdırmaqla səmərəliliyin əldə olunması;

- İnnovativ istehsal sahələri üçün təcrübəli və ixtisaslı kadrların hazırlanması.

Dövlət proqramının vəzifələri aşağıdakılardır:

- Sənaye istehsalının dəstəklənməsi tədbirlərinin genişləndirilməsi;
- Ölkə üçün ənənəvi hesab edilən istehsal sahələrinin ixrac potensialının gücləndirilməsi;
- Təbii və iqtisadi resursların istehsal dövriyyəsinə cəlb edilməsinin dəstəklənməsi;
- Sənayenin infrastruktur təminatının yaxşılaşdırılması;
- Azərbaycan iqtisadiyyatına yatırılan xarici və daxili kapital qoyuluşlarının cəlb edilməsinin stimullaşdırılması;
- Müasir texnologiyaların ölkəyə gətirilməsi və onlarla davranış qaydalarının mənimsənilməsi istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- Müasir idarəetmə metodlarının və korporativ idarəetmə prinsiplərinin tətbiqinin stimullaşdırılması;
- Sənaye müəssisələrində standartlaşdırma və sertifikatlaşdırmanın təşviqi;
- Sənaye müəssisələrində marketinq tədqiqatlarının aparılmasının dəstəklənməsi;
- Sənaye müəssisələrində sağlam və təhlükəsiz iş zonalarının, əmək təhlükəsizliyinin yaradılması;
- Yeni istehsal sahələrinin yaradılmasının dəstəklənməsi;
- Regionların sənaye potensialının gücləndirilməsi;
- Hər bir bölgənin və iqtisadi rayonun rəqabət üstünlükləri nəzərə alınmaqla, yeni regional inkişaf mərkəzlərinin, xüsusi iqtisadi zonaların, prioritet sahələr üzrə ərazi-istehsal klasterlərinin və yerli xammala əsaslanan yeni sənaye müəssisələrinin yaradılması;
- Sənaye müəssisələri üçün ayrılmış xüsusi zonaların yaradılması;
- İxrac yönümlü qeyri-neft sektorunun inkişafı məqsədi ilə dövlət və özəl sektor arasında əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi;
- İnnovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi üçün dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi;

- Sənaye müəssisələrində innovasiyayönümlü texnologiyaların tətbiqinin stimullaşdırılması.

Azərbaycanda həyata keçirilən iqtisadi islahatların davamı olaraq uzunmüddətli proqnozlara əsaslanan strateji proqramların işlənilib hazırlanması prioritet götürülmüşdür. Belə ki, AR-nın Prezidenti İlham Əliyevin 6 dekabr 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə ölkənin gələcək strateji hədəflərini özündə birləşdirən “Strateji Yol Xəritələri” təsdiq edilmişdir. Yol xəritələrində iqtisadiyyatın rəqabətə davamlılığı, institutsional çevikliyi, əhalinin sosial rifahının daha da yaxşılaşdırılması, investisiyaların cəlb edilməsi, azad rəqabət mühitinin formalaşdırılması, xarici bazarlara çıxış və insan kapitalının inkişafı məsələləri prioritet götürülmüşdür. Sənəd əsasən 11 sektoru əhatə edir.

Strateji Yol Xəritələrində 2025-ci ilə qədər və ondan sonrakı illərdə qeyri-neft sənayesinə yönəldilmiş xarici investisiyaların ümumi daxili məhsulundakı payının 4 faizə çatdırılması hədəflənib. Hazırda bu payı 2,627 %-dir. Həmçinin nəzərdə tutulur ki, hər nəfərə düşən qeyri-neft ixracının payının 450 Amerika dollarına çatdırılsın. Həmçinin bu mexanizm üç dövrü əhatə etməklə strateji, orta və uzunmüddətli perspektivdə görülməli işləri proqnozlaşdırır. [40]

2020-ci ilədək strateji baxış. Ölkə iqtisadiyyatını əvvəlcə iqtisadi böhran və digər yan təsirlər nəticəsində yaranmış vəziyyətdən çıxarmaq üçün qısamüddətli dönmədə integrasiya proseslərinin sürətlənməsini, ölkə iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin artırılmasını və iqtisadi şaxələnməyə nail olmağı nəzərdə tutur.

2025-ci ilədək uzunmüddətli baxış. Sənayenin qeyri-neft sektoruna yönəldilmiş kapital qoyuluşlarının şaxələndirilməsi və ixrac yolları üzrə əməkdaşlıqda güclü rəqabət qabiliyyətliliyə nail olunmaqdan ibarətdir.

2025-ci ildən sonrakı dövr üçün hədəf baxış. 2025-ci ildən sonrakı dövr üçün hədəf baxış sosial rifah halının yaxşılaşdırılmasını və insan inkişafı indeksinin ən yüksək həddə çatdırılmasını təmin edən və yüksək texnologiyaya və iqtisadiyyatın optimal

strukturuna əsaslanan güclü rəqabətcabiliyyətli və inklüziv iqtisadiyyat qurmağı nəzərdə tutur.

Strateji Yol Xəritələri özündə yeni iqtisadi artım yanaşmasını ehtiva edir. Bunun üçün bir sıra prioritet addımların atılması və institusional islahatların aparılması zəruri hesab edilir:

- Hüquqi islahatlarının davam etdirilməsi və müstəqil məhkəmə strukturlarının yaradılması ilə qanunun aliliyinin təmin edilməsi. Həmçinin müxtəlif sahələrdə mülkiyyət hüquqlarının qorunmasına nəzarətin gücləndirilməsi.
- Qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi və qəbul olunan qanunların icrası mexanizmlərinin gücləndirilməsi və şəffaflaşdırılması.
- Biznes mühitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində dövlət tənzimləmə mexanizmlərinin səmərəliliyinin və effektivliyinin artırılması. Həmçinin vergi-gömrük proseslərinin aparılması keyfiyyətinin daha da yüksəldilməsi, bürokratik maneələrin, bazara giriş-çıxış məhdudiyyətlərinin minimuma endirilməsi, eyni zamanda, azad rəqabətin təmin edilməsi.

Strateji Yol Xəritələri iqtisadiyyatın optimal strukturuna əsaslanan güclü rəqabətcabiliyyətli və inklüziv iqtisadiyyat qurmağı nəzərdə tutur.

Beləliklə ölkəmizdə qeyri-neft sənayesinin inkişafı və bu sahələrdə ixrac potensialının artırılması istiqamətində həyata keçirilən mexanizmlər və qarşıya qoyulan hədəflər bu sahədə mövcud olan problemlərin həllinə istiqamətlənir. Qeyri-neft sənayesində ixrac potensialının tənzimlənməsi düşünülmüş iqtisadi siyasətin, sənaye siyasətinin, perspektivə yönələn mexanizmlərin işidir. Hazırda ölkədə qeyri-neft sənayesinin mövcud vəziyyətini nəzərə alaraq, bu sahələrin ixrac potensialının tənzimlənməsi prosesi daha da sürətlənməlidir, iqtisadiyyatda müşahidə olunan ədalətsiz rəqabət faktoru qanuni qaydada ləğv edilməli və stimullaşdırma mexanizmləri davamlı xarakter almalıdır.

Nəticə və təkliflər

Tədqiqat işinin aparılması zamanı belə nəticəyə gəlirik ki, Azərbaycanda qeyri-neft sənayesi sahələrində ixrac potensialının artırılması, onun infrastrukturunun modernləşdirilməsi, beynəlxalq bazarların standartlarına cavab verən rəqabətqabiliyyətli ixrac məhsulları istehsal etmək gücündə olan sənaye sektorunun yaradılması və inkişaf etdirilməsi zəruriliyi həm ölkənin daxili iqtisadi inkişaf modelinin, həm də dünya iqtisadiyyatının müasir inkişaf meyllərinin tələbləri ilə bağlıdır.

Ölkədə qeyri-neft ixracının artması milli iqtisadiyyatın qurulmasında və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyada mühüm rol oynayır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda rəqabət qabiliyyətli istehsal prosesinin qurulması və səmərəli fəaliyyəti ölkədə makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsindən də asılıdır. Makroiqtisadi sabitliyin əldə olunmasına yönəlmiş iqtisadi siyasət qısa müddətdə ixracata mənfi təsir göstərsə də, lakin uzun müddətli dövrdə ixracın artmasına və digər alternativ iqtisadi siyasətlərin həyata keçirilməsini sadələşdirməyə imkan verir. Tədqiqat işinin aktuallığının və araşdırmanın səmərəliliyinin nəticələrinə uyğun olaraq ölkəmizdə ixrac potensialının artırılmasına nail olunması məqsədilə perspektivdə aşağıdakı edilən təkliflərə baxılması bu istiqamətdə aparılan elmi araşdırmaların və iqtisadi islahatların davamı üçün informasiya bazası rolunu oynaya bilər.

Makroiqtisadi və Siyasi sabitliyin əldə edilməsi: Son 2 ildə neft qiymətlərinin sürətlə azalması nəticəsində Azərbaycanda iqtisadi sabitlik təmin olunmayıb. Uğurlu qeyri-neft ixracı layihələrinin olmasını təmin etmək üçün uzunmüddətli strategiyaların qurulması lazımdır. Bununla birlikdə, ölkədə son 1-2 il ərzində müşahidə olunan yüksək inflyasiya şirkətlərin yerli və xarici bazarlarda uzunmüddətli strategiyalar ilə çıxış etməsinə imkan vermir. Bu səbəbdən davamlı və daimi ixrac artımı üçün əsas şərt olan iqtisadi sabitliyin təmin edilməsidir.

Müəssisələrdə menecment çərçivəsinin yenidən qurulması: Çoxlu sayda təşkilat və qurumlar ixrac prosesində birbaşa və yaxud dolayısı ilə tənzimləyici rol oynayır. Bu

baxımdan, ixrac fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələr arasında ikitərəfli koordinasiyanın təmin edilməsi üçün bu sahəyə aid bütün məsuliyyətləri özündə birləşdirən bir strukturun yaradılması qeyri-neft sənayesinin inkişafına mane olan səriştəsiz idarəetmənin qarşısını almış olar.

İnvestisiya-istehsal-ixrac zəncirinin yaradılması (III modeli): Məlum olduğu kimi, ixracatda sabitliyin və davamlılığın artması investisiya və istehsalla bağlıdır. Davamlı olaraq investisiya yatırılmayan və ya aşağı səviyyəli kapital qoyuluşları olan bir ölkədə ixrac yalnız tələbin aşağı salınması və istehsal edilən məhsulların ixracata yönəldilməsi ilə artırıla bilər. Buna görə davamlı və səmərəli ixrac üçün investisiya-istehsal-ixrac zəncirinin yaradılması vacibdir.

İxrac xərclərinin azaldılması üçün siyasətlərin tətbiqi: İxracatçı şirkətlərin beynəlxalq bazarlarda rəqabət apara bilməsi üçün, ixrac etdikləri məhsulların istehsalında istifadə etdikləri xammal xərclərini dünya bazarlarındakı qiymətlərdən aşağı saxlaması lazımdır. Bununla yanaşı, ölkədə neft və təbii qaz ehtiyatlarının mövcudluğu şirkətlər enerjiyə sərf etdikləri xərcləri dünya qiymətləri ilə müqayisədə ucuz qiymətlərlə təmin edə bilirlər ki, bu da istehsal olunan məhsulların qiymətinin aşağı düşməsinə səbəb olan amillərdəndir. Nəticədə yerli istehsalçılar xarici bazarlara daha ucuz və keyfiyyətli məhsul ixrac edə bilirlər.

İnfrastruktur xidmətlərinin inkişafı: Burada ixrac yönümlü infrastruktur xidmətləri, nəqliyyat, texnologiya, tədqiqat və inkişaf üçün digər xidmətlər nəzərdə tutulur. Ölkədəki xarici ticarətin inkişafı baxımından, dəmir yollarının uzadılması və modernləşdirməsi, dəniz limnalarının yük saxlama, yük yola salma qabiliyyətinin artırılması, uzaq nöqtələrə daşımalarda zərərlərdən sığortalanmanın təmin edilməsi üçün tədbirlər görmək ən vacib məsələlərdən biridir.

Bürokratik maneələrin aradan qaldırılması: İxrac fəaliyyəti ilə məşğul olan subyektlərin illərlə qarşılaşdığı problem, ixrac əməliyyatlarında bürokratik maneələrin mövcudluğu, inhisarçılıq hallarına qarşı nəzarətin zəif olmasıdır. Bürokratik maneələrin

çoxu ayrı-ayrı şirkətlərin eynicinsli məşul ixracı zamanı özünü biruzə verir və digər tərəfdən korrupsiya hallarına yol açır. Bu mənada Azərbaycanda inhisarçılığa qarşı mübarizə tədbirləri gücləndirilməli təbii inhisar adı altında fəaliyyət göstərən inhisarçı şirkətlər aşkar edilməlidir.

İqtisadiyyatın diversifikasiyası: İxracıönümlü qeyri-neft sənayesinin formalaşdırılması üçün müasir yanaşmalar işlənilməlidir. Ölkədə ixrac potensialı sahələr müasir iqtisadi yollarla obyektiv olaraq qiymətləndirilməlidir. Ölkənin ixrac səbəbində təmsil olunan sahələrin sayı artırılmalı və potensial sahələrdən səmərəli istifadə edilməlidir.

Müasir tənzimləmə mexanizmlərinin hazırlanması: İxrac potensialını artırma biləcək çoxfunksiyalı tənzimləyici və inkişaf mexanizmləri ölkə iqtisadiyyatının inkişaf xüsusiyyətini, qlobal məhsul bazarının müxtəlif xüsusiyyətlərini və iqtisadi dəyişikliklərin təsirini nəzərə alaraq mükəmməl hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir.

Marka imicini yaratmaq və məhsulların rəqabət qabiliyyətini artırmaq: Ölkənin brendinin mövcudluğu qlobal rəqabət mühitində rəqabət aparmaq və uzun müddətli dönmədə uğurlu olmaq üçün ən vacib şərtidir. Bu addımlardan biri güclü marka imicini və marka mənasını yaratmaqdır. Marka imicini yaratmaq, Azərbaycandakı məhsulları xaricdə tanıtmək və daha çox satış təklif edə bilər. Fikrimizcə, qeyri-neft sənayesində ixrac olunan məhsulların rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir.

- İxracın stimullaşdırması üçün normativ hüquqi bazanı təkmilləşdirmək;
- Yerli məhsullar üçün səmərəli ixrac qiymətləri müəyyən etmək;
- İxrac müqavilələrinin bağlanması və ixrac əməliyyatlarının aparılması üçün sənədləşmə prosesinin və lisenziyalaşma proseslərinin sadələşdirilməsi;
- İxrac potensialının artırılması istiqamətində marketing tədqiqatlarını sürətləndirmək, rəqəmsal marketing və sosial media marketinginin ixrac proseslərində rolunu düzgün qiymətləndirmək;

- Səmərəli gömrük-tarif rejimi yaratmaq;
- İdxal-ixrac məlumat mərkəzinin (elektron portal) formalaşdırılmasını təmin etmək.
- Ölkədə ixraca dəstək sərgilərinin keçirilmə intervalının qısaldılması və investorlar üçün sənaye sahələrinin inkişaf perspektivləri diqqətə çatdırılmalıdır. Həmçinin yerli məhsulların beynəlxalq sərgi və yarmarkalarda stendində məhsul çeşidinin artırılması məqsəduyğundur.

İqtisadi araşdırmaların aparılması: Ölkənin qeyri-neft sənayesində ixrac potensialını artırmaq üçün vacib amil kimi nəzərdə tutulmalı, araşdırma işlərinə cəkilən xərclər artırılmalıdır. Bu həm də araşdırmaların faydalılığı və səmərəliliyini təmin etmək üçün həmçinin iqtisadi göstəricilər və problemlərin dərin araşdırılması üçün və düzgün nəticələrin çıxarılması üçün vacib amildir.

Qeyri-neft sənayesi məhsullarının beynəlxalq bazarlara çıxarılmasına təkan verən layihələrin hazırlanması və həyata keçirilməsi, beynəlxalq dərəcəli şirkətlərin qurulması, beynəlxalq təşkilatlar ilə əlaqələrin yaxşılaşdırılması da ixracın artırılması baxımından çox önəmlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası.
2. A.Ş. Şəkərəliyev “Azərbaycan iqtisadiyyatı: reallıqlar və perspektivlər” Bakı 2016.
3. A.Əliyev «Azərbaycanın iqtisadi siyasəti/Azərbaycanın xarici ticarət iqtisadi əlaqələri» Bakı «Qanun» 2003
4. Allahverdiyev H, Qafarov K, Əhmədov Ə. Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Bakı ADİU, 2017, 215 s.
5. Aliyev İ.H, Məmmədov Y.Ə. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasının tətbiqi Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sənayesinin inkişaf proqramı Bakı, “Avropa”, 2014, 134 s.
6. Aliyev İ. Ölkədə qeyri-neft sənayesinin inkişaf strategiyası. Yeni Azərbaycan qəzeti (12.04.2014).
7. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il “29” dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq olunmuş "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası.
8. "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı.
9. Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı
10. Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi qaydalarının təkmilləşdirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında AR Prezidentinin Fərmanı, 14 may 2010-cu il, Bakı.
11. Azərbaycan İqtisadiyyatı: Prof. Dr. O.N. Aras, Dr. E.Süleymanov, Bakı 2016
12. “Aqrar sahədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və institusional islahatların sürətləndirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı

13. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı. Bakı, 115 s

14. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin illik hesabatları. Bakı 2016

15. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 17 avqust tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının Dövlət Proqramı.

16. Əliyev T.N., İsayev R.Ə. Alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə üzrə beynəlxalq təcrübə. //AMEA-nın Xəbərləri. Elm və İnnovasiya seri-yası №3. Bakı, “Elm”, 2010

17. Əliyev T.N. Azərbaycanın qeyri-neft sənaye sektorunda innovasiya prosesinin investisiya təminatı. “İqtisadiyyatın davamlı inkişafı: problemlər, perspektivlər” mövzusunda BEPK-nın materialları. Sumqayıt, “DSK”, 2016

18. Firmanın iqtisadiyyatı. Prof. i.e.d T.Ə.Hüseynov, Bakı 2009

19. Qeyri-Neft sektorunun inkişaf istiqamətləri . İqbal Məmmədov, Bakı 2012

20. Məmmədov S.M. “Yüngül sənayenin mövcud vəziyyəti və restrukturizasiya problemləri”, Dövlət büdcəli elmi-tədqiqat işi. Bakı 2012-ci il

21. Novruzova A.Q. Azərbaycanda innovasiya yönümlü iqtisadiyyatın inkişaf istiqamətləri, İqtisadiyyatın davamlı inkişafı, problemlər,perspektivlər, Beynəlxalq Elmi Konfrans. Sumqayıt- 2016

22. Novruzova A.Q. Azərbaycan iqtisadiyyatında innovasiya siyasətinin rolu, elmi məqalə, Bakı 2016

23. Nuriyev Ə.X. Azərbaycanda iqtisadi inkişaf və modernləşmə siyasətinin konseptual əsasları. Bakı, “AVROPA”, 2013, 422 s.

24. R. Mehdiyev “Gələcəyin strategiyasını müəyyənləşdirərkən: modernləşmə xətti”. Azərbaycan qəzeti, 2011-ci il, №201

25. Şəkərəliyev A.Ş. Dövlətin iqtisadi siyasəti: dayanıqlı və davamlı inkişafın təntənəsi. Bakı, İqtisadi Universiteti, 2011, 542 s.
26. “Yeyinti məhsulları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı şəhəri, 18 noyabr 1999-cu il
27. Zöhrab İsmayıl, Azər Mehtiyev, Kənan Aslanlı, Rövşən Ağayev. İqtisadiyyatın və ixracın diversifikasiyasının qiymətləndirilməsi, Azad İqtisadiyyata Yardım İctimai Birliyinin hesabatı.
28. Sənaye ekonomisi, Anadolu universiteti yayını no: 2651, 2012
29. İktisada Giriş: Prof. Dr. Orhan Oğuz, İstanbul 2001
30. Thomas piketty. “Capital in the twenty-first century”, USA, 2014
31. Paul krugman, The return of depression economics and the crisis of 2008, USA 2009
32. Kenneth L. Simons, Industrial Growth and Competition, 12 Jan. 2003
33. Karl E. Case, Ray C. Fair, Sharon M. Oster. “Principles of Economics” 2012
34. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı, “DSK”, 2016-2017,
35. Azərbaycanın sənayesi. Bakı, “DSK”, 2017, 344 s.
36. Azərbaycan rəqəmlərdə. Bakı, “DSK”, 2017, 286 s.
37. Statistik məcmuə. Bakı, “DSK”, 2017, 303 s.
38. Azərbaycanın xarici ticarəti. Bakı, “DSK”, 2016, 2017
39. İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi, <http://iqtisadiislahat.org>, www.ecoreform.az/
40. <http://president.az/documents>
41. www.stat.gov.az
42. www.economy.gov.az
43. www.iqtisadiyyat.com
44. www.senaye.gov.az
45. www.customs.gov.az

46. www.export.az
47. www.azpromo.az
48. www.aic.az
49. <http://sei.az/>

РЕЗЮМЕ

Последние годы Азербайджан провел экономические реформы в ненефтяных секторах, особенно в не нефтяной промышленности, и позаботился о важности улучшения экспорта в этих областях. В диссертационном исследовании проанализирован экспортный потенциал ненефтяной промышленности и ее ожидаемые увеличения, проанализирована текущая ситуация в ненефтяной промышленности и текущие проблемы в этой области, определены ее решения. Диссертация состоит из 3 частей.

В первой части диссертации рассматриваются теоретические и методологические основы ненефтяной промышленности, место и роль страны в экономике, подходы к развитию этих областей в современных условиях и институциональная ситуация в ненефтяных промышленности в нашей стране.

Во второй части были проанализированы текущее состояние не нефтяных отраслей промышленности и текущее состояние экспорта в Азербайджане, были проведены оценки и изучены вопросы не нефтяных продуктов нашей республики.

В заключительной части диссертации, стимулирование экспорта, стимулы для предпринимателей и стратегических государственных задач государства были изучены с целью увеличения экспорта в ненефтяной промышленности. Другой вопрос, который был рассмотрен в этой главе существующей проблемы нашей ненефтяной промышленности и были их решениями. Кроме того, были соблюдены законодательные и нормативные механизмы, осуществляемые государством в этом отношении.

В результате, развитие экспортного потенциала в ненефтяной промышленности в Азербайджане, модернизация его инфраструктуры и создание промышленного сектора, способного производить продукцию для конкурентоспособного экспорта в соответствии с международными стандартами, зависят от текущих тенденций развития мировой экономики

SUMMARY

In recent years, Azerbaijan has undertaken economic reforms in non-oil sectors, especially non-oil industries, and take care of importance on improving exports in these areas. In the thesis research, the export potential of the non-oil industry and its increase expectancies have been analyzed, the current situation of the non-oil industry and the current problems in this area have researched, solutions have been determined of it. The dissertation consists of 3 parts.

The first part of the thesis deals with the theoretical and methodological foundations of the non-oil industry, the place and role of the country in the economy, approaches to the development of these fields in modern conditions and the institutional situation of the non-oil industry in our country.

In the second part, the current status of non-oil industry areas and the current state of exports in Azerbaijan have been examined and assessments have been made, and the subjects of the non-oil products of our Republic have been investigated.

In the final part of the thesis, export incentives, incentives for entrepreneurs and strategic government targets of the state have been studied in order to increase exports in the non-oil industry. Another issue that has been examined in this chapter existing problems of our non-oil industry and has been solutions of them. In addition, the legislative and regulatory mechanisms implemented by the state in this regard were observed.

As a result, the development of export potential in the non-oil industry in Azerbaijan, the modernization of its infrastructure and the creation of an industrial sector that can produce products for competitive exports in accordance with international standards depend on the current trends in the development of the world economy.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Beynəlxalq Magistratura və Doktorantura Mərkəzinin II kurs magistrantı Rəhimov Ağami Ağakərim oğlunun “Qeyri-neft sənayesinin ixrac potensialının artırılması perspektivləri” mövzusunda magistr dissertasiyasının

R E F E R A T I

2014-cü ildən başlayaraq dünya iqtisadi böhranının dərinləşməsi və neft qiymətlərində olan kəskin dalğalanmalar Azərbaycan kimi neft resurslarına malik olan digər ölkələrin iqtisadi geriləməsinə, maliyyə resurslarının iqtisadi cəhətdən azalmasına və zəifləməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycanda neft və neft məhsullarının ixracı ümumi ixracda yüksək paya malikdir və büdcə gəlirlərinin təxminən 85% -i xammal ixracından formalaşır. Ölkə iqtisadiyyatının ixrac strukturunda mövcud olan bu qeyri-bərabərsizlik Azərbaycanda ixrac potensiallı qeyri-neft sənayesi sahələrinin araşdırılmasını, bu sahədə mövcud olan problemlərin tədqiq edilib həlli yollarının tapılmasını zəruri edir.

Son illər Azərbaycan qeyri-neft sektorunun xüsusilə qeyri-neft sənayesinin inkişafına böyük əhəmiyyət verir və bu sahələrdə ixracın yaxşılaşdırılmasına böyük əhəmiyyət verir. Dissertasiya işində ölkə iqtisadiyyatında ixrac potensiallı qeyri-neft sənayesi sahələrinin nəzəri-konseptual yanaşmaları, mövcud vəziyyəti araşdırılıb, bu sahələrin inkişafı üçün təkliflər təqdim olunmuş və tövsiyələr verilmişdir.

Birinci hissədə qeyri-neft sənayesinin nəzəri-metodoloji əsasları, ölkə iqtisadiyyatında yeri və rolu, müasir şəraitdə bu sahələrin inkişafına yanaşmalar və ölkəmizdə qeyri-neft sənayesinin institutsional vəziyyəti araşdırılmışdır.

İkinci hissədə Azərbaycanda qeyri-neft sənayesi sahələrinin mövcud vəziyyəti və ixracın mövcud vəziyyəti araşdırılaraq qiymətləndirmələr aparılmış, Respublikamızın qeyri-neft məhsullarının rəqabətqabiliyyətlik məsələləri tədqiqat obyektinə olmuşdur.

Dissertasiya işinin sonuncu hissəsində qeyri-neft sənayesində ixracın artırılması üçün dövlətin bu istiqamətdə həyata keçirdiyi ixrac təşviq üsulları, sahibkarların stimullaşdırılması və dövlətin strateji hədəfləri araşdırılmışdır. Üçüncü hissədə araşdırılan digər bir məsələ qeyri-neft sənayesinin inkişafına mane olan və bu istiqamətdə mövcud olan problemlər və onların həlli yolları, dövlətin bu istiqamətdə həyata keçirdiyi qanunvericilik və tənzimləmə mexanizmləri də nəzərdən keçirilmişdir.

Tədqiqat işinin aparılması zamanı belə nəticəyə gəlik ki, Azərbaycanda qeyri-neft sənayesi sahələrində ixrac potensialının artırılması, onun infrastrukturunun modernləşdirilməsi, beynəlxalq bazarların standartlarına cavab verən rəqabətqabiliyyətli ixrac məhsulları istehsal etmək gücündə olan sənaye sektorunun yaradılması və inkişaf etdirilməsi zəruriliyi həm ölkənin daxili iqtisadi inkişaf modelinin, həm də dünya iqtisadiyyatının müasir inkişaf meyllərinin tələbləri ilə bağlıdır.

Ölkədə qeyri-neft ixracının artması milli iqtisadiyyatın qurulmasında və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyada mühüm rol oynayır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda rəqabət qabiliyyətli istehsal prosesinin qurulması və səmərəli fəaliyyəti ölkədə makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsindən də asılıdır. Makroiqtisadi sabitliyin əldə olunmasına yönəlmiş iqtisadi siyasət qısa müddətdə ixracata mənfi təsir göstərsə də, lakin uzun müddətli dövrdə ixracın artmasına və digər alternativ iqtisadi siyasətlərin həyata keçirilməsini sadələşdirməyə imkan verir. Tədqiqat işinin aktuallığının və araşdırmanın səmərəliyinin nəticələrinə uyğun olaraq ölkəmizdə ixrac potensialının artırılmasına nail olunması məqsədilə araşdırılan məsələ üçün təkliflər edilmişdir.

Magistrant: Ağami Rəhimov Ağakərim oğlu/imza:

Elmi rəhbər: i.ü.f.d, Dosent Azadə Novruzova Qadir qızı/imza: